

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

**eL-HİNDÎ'NİN eL-MUÂFİYE Fİ ŞERHİ'L-KÂFİYE ADLI ESERİNİN
EDİSYON KRİTİĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

MOUSTAFA CHEIYH MOUSTAFA

İSTANBUL, 2018

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

**el-HİNDÎ'NİN el-MUÂFİYE Fİ ŞERHİ'L-KÂFİYE ADLI ESERİNİN
EDİSYON KRİTİĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

MOUSTAFA CHEIYH MOUSTAFA

Danışman:
DOÇ. DR. İBRAHİM TÜFEKÇİ

İSTANBUL, 2018

GENEL BİLGİLER

- Adı ve Soyadı** : MOUSTAFA CHEIYH MOUSTAFA
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Arap Dili ve Belagatı
Tez Danışmanı : DOÇ. DR. İBRAHİM TÜFEKÇİ
Ter Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans Tezi – Şubat 2018
Anahtar Kelimeler : el-Kafiye, Ahmed b. Ömer ed-Devlet Ebâdî, Nahiv İlmi, Şerh, Arap Dili.

ÖZET

Bu kitap, nahiv ilminin en önemli metinlerinden biri olan İbn el-Hâcib'in *el-Kafiye* adlı eserinin şerhidir. Şerhi H.9. asırda yaşamış olan Ahmed b. Ömer ed-Devlet Ebâdî tarafından yapılmıştır. Şerh; ibarelerinin kolaylığı, Kur'an-ı Kerim, Arap şiiri ve ata sözlerinden getirdiği örneklerin çokluğu ve bazı ince meselelerde bulunduğu tercih ile öne çıkmaktadır. Onun bu derece özenli çalışması, nahiv alimleri ve daha sonradan *el-Kafiye* şârihlerinin ona güvenmesine ve bunun da ötesinde kitaptan yapılan alıntıları bir paragrafa varacak şekilde yapmalarına sebebiyet vermiştir.

Esasen *el-Kafiye*, Zemahşeri'nin *el-Mufaddal* adlı eserinin özetidir. Ancak İbni el-Hâcib bazı konularda nahivcilere muhalefet etmiştir. Suyûti'nin *Buğyet'il-Va't* adlı eserinde değindiği gibi onlara karşılık vermenin zor olduğu bazı problemleri ve zorunlulukları zikretmiştir. *El-Kafiye* kitabının bu ayrıcı özelliği, alimleri özellikle de Arap olmayanları onu şerh etme, onunla ilgili dersleri yapma, haşiyeler yazma ve onun özetini çıkarmaya sevk etmiştir. Hatta bir kısım alim onun hakkında; "İbni Malik'in *Elfiyye*'si Araplar içindir, İbni Hacîb'in *Kafiye*'si ise Arap olmayanlar içindir" demiştir. Ayrıca Ebu Hayyan el-Endelusî "Bu fakihlerin nahvidir" şeklinde ifade etmiştir.

Onun şârihi ed-Devlet Ebâdî el-Hindî'ye gelince şerhi ile metni mezcetmiştir. Örnekler getirmiş, konuları açıklamış ve bazı ayrıntılı kısımları özetlemiştir. Bazı tafsilatları düzenleyerek özetlemiş ve nahvî delillendirmelere önem vermiştir. Bu durumu *el-Kafiye*'nin şerhlerinin mukaddime kısmında açıklamıştır. Allah-ü Teâlâ İbni el-Hâcib el-Hindî'ye bol bol rahmet etsin. Arap Diline yaptığı bu katkı dolayısıyla onu hayırla ödüllendirsin ve ecrini çoğaltsın. Amîn.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: MOUSTAFA CHEIYH MOUSTAFA
Main Department	: Basic İslamic Sciences
Department	: Arabic Language and Rhetoric
Supervisor	: DOÇ. DR. İBRAHİM TÜFEKÇİ
Degree Award and Date	: Yüksek Lisans Tezi – Şubat 2018
Keywords	: Al-Kafıyyah, Shaykh Ahmad Ibn Umar Al-Dulat Abadi, Arabic grammar, Explanation, Arabic Language.

ABSTRACT

This book is an explanation of the book "Al-Kafıyyah" by Ibn Al-Hajib, which is one of the best scholarships with regards to Arabic grammar. This was explained by Shaykh Ahmad Ibn Umar Al-Dulat Abadi, who lived in the ninth century AH. His explanation was easily distinguished by his use of simple words and a plethora of references from the Quran, poetry and Arabic proverbs. In addition, his work is notable for the reason of giving a sort of weighting to some grammatical delicate issues; to such an extent that some scholars would even quote whole paragraphs from it!

Originally, the book Al-Kafıyyah is the summary of the book Al-Mufassal written by Zamkhashari. However, Ibn al-Bajeb criticized its grammar in places, and cited problems that were difficult to respond to. As Al-Suyuti described in his book Bagiyat al-wua'at, that this is a book [Al-Kafıyyah] of excellence and is what he believed made the scientists, especially the foreign scientists accept his explanation and teaching. Al-Suyuti is quoted as saying "Alfiya ibn Malik is for the Arabs, and Al-Kafıyyah of Ibn Al-Hajib is for the foreigners". In addition Abu Hayan Andalusi said : "This is the grammar of the jurists!"

As for the explanator Al-Dulat Abadi Al-Hindi, the commentary was combined with the text, it gave explanation where necessary, he summarised where required and took care of grammatical difficulties. All this made his explanation the prevailing among explanations of Al-Kafıyyah. May Allah have great mercy on Ibn Al-Hajib and Hindi and may Allah reward them for they contribution to the Arabic language, and may Allah increase the weight of their scales ... Amen.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

İÇİNDEKİLER	i
ÖNSÖZ	iii
KISALTMALAR	v
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	1
2.1. Nüsha Tercihî	2
2.2. Eserin Dipnotları	3
2.3. Şerh, Hâşiye ve Tahkik	4
2.3.1. Şerh ve Hâşiye Kavramları	5
2.3.2. Müslüman Araplarla Oryantalistlerin Tahkik Yöntemi	5
BİRİNCİ BÖLÜM	6
NAHİV İLMİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	6
1.1. . NAHİV İLMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI	6
A. Nahiv İlminin Tarihi	6
B. Nahiv İlminin Kaynağı Meselesi	9
1.2. DİL EKOLLERİNİN OLUŞMASI	12
A. Basra Dil Ekolü	12
B. Kufe Dil Ekolü	16
C. Diğer Ekoller	18
1. Bağdat Ekolü	18
2. Mısır Ekolü	19
3. Endülüs Ekolü	21
1.3. NAHİV İLMİNİN İLK KURUCUSU	22
İKİNCİ BÖLÜM	26

İBN HÂCİB VE eL-HİNDÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	26
2.1. İBN HÂCİB'İN HAYATI VE ESERLERİ	26
2.1.1. Hayatı.....	26
2.1.2. Eserleri.....	26
2.1.3. el-Kâfiye ve Şerhleri.....	27
2.1.3.1. el-Kâfiye.....	27
2.1.3.2. el-Kâfiye'nin Şerhleri	28
2.2. EL-HİNDÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	30
2.2.1. Hayatı.....	30
2.2.2. Eserleri.....	31
2.2.3. el-Muâfiye fi Şerh'il-Kâfiye İsimli Eserin Tahlili.....	31
2.2.3.1. Eserin Müellife Nispeti	31
2.2.3.2. Eserin İlmi Açıdan Değeri.....	32
2.2.3.3. Eserde el-Hindî'nin Esas Aldığı Kaynaklar	32
2.2.3.3.1. Kur'ân-ı Kerim.....	32
2.2.3.3.2. Hadis.....	33
2.2.3.3.3. Şiir	34
2.2.3.3.4. Deyimler ve Arap Atasözleri.....	34
2.2.3.4. el-Hindî'nin Eserin Şerhinde Kullandığı Yöntem.....	35
2.2.3.5. Eser Üzerine Yazılan Hâşiyeler.....	36
2.2.3.6. Eser Hakkında Değerlendirme.....	37
SONUÇ.....	38
KAYNAKÇA	40
EKLER	49
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	52
eL-MUÂFİYE Fİ ŞERHİL-KÂFİYE ADLI ESERİN EDİSYON KRİTİĞİ	52

ÖNSÖZ

Yazma eserler kütüphanelerinde birçok alanda çok değerli eserler yer almaktadır. Hangi alandan olursa olsun bu değerli eserlerin gün yüzüne çıkarılıp ilim ve akademi dünyasına kazandırılması gerektiği kanaatindeyiz. Özellikle son yıllarda ilahiyat akademisinde önemli eserlerin tahkik edilip gerek yüksek lisans gerekse de doktora tezi olarak incelenmesine yönelik çalışmaların artması ilim dünyası adına sevindirici bir gelişmedir. Biz de bu çalışmalara bir katkı olmasını temenni ettiğimiz bu tezimizde, nahiv alanında üzerine yüzlerce şerhin yazıldığı İbn Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* isimli üzerine yazılmış önemli şerhlerden biri olan Hindî'nin (ö. 849/1455) *el-Muâfiye fi Şerhi'l-Kâfiye* adlı eserinin tahkik ve tahlilini yapmaya çalıştık. Eserini memzuç bir şerh olarak kaleme alan Hindî şerhinde mahza kelimelerin açıklamasıyla yetinmemiş ayet, hadis ve şiirlerden istişadlarla görüşlerini desteklemiştir.

Hindî'den yaklaşık elli yıl sonra vefat eden Molla Câmi'nin yazmış olduğu *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye* isimli eseri de *el-Kâfiye* üzerine yazılan önemli şerhler arasında yer almaktadır. *el-Muâfiye*'yi incelerken Molla Câmi'nin mezkûr eserinde *el-Muâfiye*'den birçok yerde doğrudan alıntılar yaptığımızı tespit ettik. Yaptığımız araştırmalar sonucunda *el-Muâfiye*'nin tahkikinin yapılmamış olduğunu ve bu önemli eserin tahkikinin yapılması gerektiğini düşünerek tezimizde bu eserin tahkikine yer verdik. Tezimizde, eserin inceleme kısmında öncelikle nahiv ilmi ve üzerine şerhin yazıldığı *el-Kâfiye* ve müellifi İbn Hâcib hakkında gerekli bilgiler verilerek eserin nahiv alanındaki önemi ve yeri vurgulanmıştır. Akabinde *el-Muâfiye* ve yazarı Hindî'nin hayatına dair bilgiler aktarılmıştır. *el-Muâfiye*'nin içeriği ve uygulanan şerh yöntemi ile ilgili tespit edilen verilere yer verilerek eserin incelenme kısmına son verilmiştir. Son olarak ise III. bölümde eserin tahkiklikli metnine yer verilmiştir.

Gerek tez seçimi gerekse tez yazımı aşamasında benden yardımlarını esirgemeyen değerli hocam, tez danışmanım sayın Doç. Dr. İbrahim Tüfekçi'ye şükranlarımı ve minnetlerimi sunarım. Marmara Üniversitesi İlahiyat fakültesinde Arapçanın eğitimi ve öğretilmesinde büyük katkıları olan bütün hocalara ve özellikle de

Arap Dili ve Belagatı bölüm başkanı sayın Prof. Dr. Halil İbrahim Kaçar ve hazırlık sınıfları koordinatörü sayın Yrd. Doç. Dr. Abdussamet Bakkaloğlu'na saygı ve teŖekkürlerimi arz ederim.

MOUSTAFA CHEIYH MOUSTAFA

KISALTMALAR

b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
m.	: Mîlâdî
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
t.y.	: Tarih yok
thk.	: Tahkik eden
vb.	: Ve benzeri
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

İslam ilim geleneğinde ilimler hiyerarşisi önemli bir yere sahiptir. Bazı ilimler temel olup diğer bazı ilimler ise bu temel ilimlere ulaşmak için araç yani alet olurlar. Bu ayırım *ulûm-u ‘âliye* (العلوم العالیه - yüce ilimler) ve *ulûm-u âliyye* (العلوم الآلیه - alet ilimleri) olarak ifade edilir. Nahiv ilmi bu taksime göre *ulûm-u aliyye* yani alet ilimlerinden olup *ulûm-u âliyye* elde etmek için bir araçtır. Nahiv ilmi bu yönüyle birçok inceleme ve araştırmaya konu olmuş, birçok âlim bu ilimle ilgili metin, şerh ve hâşiyeler telif etmişlerdir.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

el-Hindî'nin (ö. h.849/m.1455) *el-Muâfiye fî Şerhi 'l-Kâfiye* adlı eserinin tahkik edildiği çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde nahiv ilminin doğuşu ve gelişiminden bahsedilmektedir. İkinci bölümde ise İbn Hâcib ve el-Hindî'nin hayatı ve eserleri ele alınmakta ve tahkiki yapılacak olan eser *el-Muâfiye fî Şerhi 'l-Kâfiye*'nin genel bir tahlili okuyuca sunulmaktadır. Eser hakkındaki değerlendirme bu bölümün son kısmında yer almaktadır. Üçüncü ve çalışmanın uygulama kısmı olan son bölümde de *el-Muâfiye Fî Şerhi 'l-Kâfiye* isimli eserin edisyon kritiği yapılmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Üç ana bölümden oluşan araştırmanın ilk iki bölümü araştırmanın teorik kısmını oluştururken eserin tahkikinin yapıldığı üçüncü ve son bölüm ise çalışmanın pratik kısmını kapsamaktadır.

Çalışmanın teorik bölümünde çeşitli klasik kaynaklardan faydalanılmış ve bu kaynaklar kaynakçada alfabetik sıraya uygun bir şekilde gösterilmiştir.

Çalışmanın uygulamalı kısmı için nüsha tercihi ve dipnotlar konusunda takip edilen yöntem ile şerh-haşiye-tahkik kavramlarını aşağıdaki şekilde açıklamak mümkündür:

2.1. Nüsha Tercihi

Eserin tahkikinde üç nüshaya dayanılmıştır. Yani eserimizi üç farklı yazma nüsha ile karşılaştırdık. Bu nüshalar; Esat Efendi nüshası, Cârullah nüshası ve Damat İbrahim nüshasıdır. Esas alınan bu nüshaları şöylece tanıtmak mümkündür:

Esat Efendi Nüshası: Bu nüsha İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi bölümünde 3080 nolu nüshadır. Kahverengi bir cilde sahip olup üzerinde ait olduğu kişi veya kitaplığı bildiren temellük kaydı bulunmaktadır. Bu nüshada varakların sağında ve solunda satırlar arasında birçok yönde yatay ve dikey pek çok not bulunup not sahibi ile birlikte zikredilmektedir. Bazen bu notlar açık ve anlaşılır bir şekildeyken bazen ise bazı yerlerde kelimeler silik bir şekilde yazılmıştır. Nüshanın metni ve şerh kısmı ta'lik yazısı ile yazılmış olup her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Her satırdaki kelime sayısı ise 9-14 arası değişmektedir. Nüsha kitabın bittiğine işaret eden “vaka’ el-ferâğ” ifadesi ile bitmektedir ve nüshada 170 varak bulunmaktadır.

Cârullah Nüshası: Bu nüsha 238 varak olup Süleymaniye kütüphanesi Cârullah bölümünde 1932 no’da bulunmaktadır. Ta'lik yazısı ile yazılmış olup varakların çok azı haricinde dipnot ve açıklamalar bulunmamaktadır. Satır sayısı ortalama 19’dur. Satırlardaki kelime sayısı ise 8-12 arasında değişmektedir. Nüsha kitabın şerhinin burada bittiğini gösterir şekilde “Kad vaka’ el-Ferâğî min tahrîri hezihi’l-nüşati” ifadesiyle bitmektedir.

Bu nüshanın başındaki yaklaşık bir buçuk varaklık kısmın ne metin ne de şerhle ilgili olmadığını tespit etmiş bulunmaktayız. Bunun yanında Cârullah nüshasının Esat Efendi nüshasından farkı; bu nüshada metin kısmı kırmızı çizgi ile altı çizilerek şerhten farklı olmasının amaçlanmasıdır.

Damat İbrahim Nüshası: Bu nüsha da tahkikte esas aldığımız üçüncü nüsha olup Süleymaniye Yazma eserler kütüphanesi Damat İbrahim bölümünde 1073 no’da bulunmaktadır. Temellük kaydı bulunup 105 varaktan oluşmaktadır. Nüsha bilinmeyen bir hatla yazılmış olup yer yer anlaşılmayan kısımlarda bulunmaktadır. Çok az bir şekilde açıklamaya yer verilmektedir. Her sayfada 23 satır bulunmakta ve her satırda 9-

13 arası kelime yer almaktadır. Nüsha “temmet hâzihi’n-nüşatü’ş-şerifetü bi-avnillahi teâla ve hüsni tevfiikihi” ibaresiyle son bulmaktadır.

Bu üç nüsha arasından esas alınacak nüshanın belirlenmesinde en eski tarihli olması, yazım bozukluklarının az olması ve açıklama ve notların fazla olması kriterleri benimsenmiştir. Esad Efendi nüshasının nesih tarihi h. 959, Cârullah nüshası h. 1008 ve Damat İbrahim nüshasının da h. 973’tür.

Esad Efendi nüshasını, tarih açısından daha eski, kitabı zenginleştiren notlar ve açıklamalarla dolu olmasından dolayı asıl nüsha olarak esas aldık. Fakat tahkikte doğu usulünü esas almak ve hâşiye ve notlar arasındaki farkların zorluğunu ortadan kaldırmak adına Damat İbrahim ve Esad Efendi nüshalarını bir kabul ettik. Yani Cârullah nüshasını mukabele etmek üzere kabul ettik ve sadece bu nüshadaki farkları belirttik.

Nüshaları belirtmek adına Cârullah nüshasını (ج) ile gösterdik. Esas aldığımız diğer iki nüshayı ise (في الأصل الخطي) olarak ifade ettik. Bu şekilde isimlendirmede bulunmamız Cârullah nüshasının değerini azaltmamaktadır. Aksine bazı yerlerde Cârullah nüshası daha doğru olmaktadır.

2.2. Eserin Dipnotları

Açıklama ve dipnot yazımında alışıldık yöntemle sadık kaldık. Bunu yaparken kendi yorum ve açıklamalarımızı kitabın kendi açıklama ve dipnotlarından ayırt etmek için altına çizgi eklenerek قلت ifadesi yazılmıştır. Herhangi bir açıklama veya dipnotun başında veya sonunda قلت ifadesi bulunuyorsa bu yorum ve açıklama eseri tahkik edene aittir. Bunun dışında dipnotta bulunan açıklama ve notlar Esad Efendi nüshasında bulunan hâşiye ve açıklamalardan oluşmaktadır.

Eserde bulunan ayetlerin tahriri yapılarak dipnotta ilgili ayetlerin sure ve ayet no.suna yer verildi. Örnek olarak ayetin bulunduğu sure ve nosu 129: سورة البقرة، الآية: şeklinde verildi. Fakat ayetin hemen akabinde ilgili bilgilere yer verildiğinde ise ayetin sonuna şu şekilde köşeli parantez arasında yazılmıştır: [Bakara:129]. el-Hindî bazı yerlerde delil olarak getirdiği ve başında vâv olan ayetlerde vâvı zikretmemektedir. Biz

bu noktada bu şekilde bir kısmı veya bazı harfleri eksik verilen ayetlerin manasının yarım kalmaması açısından dipnotta ayetin tamamına yer verdik. Aynı şekilde eserde geçen hadisleri de tahrîci yapılarak ilgili hadisler hakkında âlimlerin zayıf, sahih ve hasen gibi değerlendirmeleriyle birlikte dipnotta zikrettik. Bunlara ek olarak metin ve şerh içerisinde geçen şiirlerin de tahrîci yapılarak söyleyen şairi, vezin ölçüsünün adı, beytinin ilk kısmı, ikinci kısmına yer verilmeden zikredilmişse ikinci kısmını; şayet ilk kısmına yer verilmeden ikinci kısmı zikredilmişse ilk kısmını zikrettik.

Eserde atıf yapılan âlimlerin hayatlarına dair kısa bilgiler verdik. Âlimlerin hayatları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek isteyenler için ise ilgili tabakat ve terâcim kitaplarının isimlerini zikrettik. Her bölümün başında ihtiyaç halinde başvurulmasının kolay olması açısından o bölümdeki konu başlıklarının fihristini verdik.

Elif ve hemzelerin yazımında günümüzde yaygın olan kurallara bağlı kaldık. Hemze-i vasıl ve hemze-i katı'yı dikkate alarak *منة* kelimesinin elifini açık olarak yazmadık. *شؤون* kelimesindeki hemzeyi de vâv harfi üzerine yazdık. Açık ve kapalı "tâ" harfi gibi yazım kurallarına uygun olarak yazdık.

Metin kısmı yani *el-Kâfiye* metnini yazının puntosuna uygun olarak harekeledik. Harekelemeyi ve metin kısmının yazımını yaygın olan kaidelere uygun olarak yazdık. Şerh kısmının ise genel olarak harekelemesi yapıldı; fakat iki sebebe binaen hepsinin harekelenmesi yapılmadı. Birinci sebep okuyucunun zihnini harekete geçirmek ve farklı düşünce olanaklarını sağlamak; ikinci sebep ise *el-Muâfiye* isimli bu metnin ileri seviye bir nahiv şerhi olmasından dolayı hitap ettiği kitlenin çoğunlukla harekelemeye ihtiyaç duymamasıdır.

2.3. Şerh, Hâşiye ve Tahkik

Şerh ve hâşiye kavramları arasındaki fark ile tahkik kavramına Müslüman Arapların ve oryantalistlerin nasıl yaklaştığını aşağıdaki gibi açıklamak mümkündür.

2.3.1. Şerh ve Hâşiye Kavramları

Şerh daha önce yazılmış, herhangi bir ilimdeki metnin kelime kelime açıklanması ve tefsir edilmesini ifade etmektedir. Hâşiye ise belli bir metnin veya şerhin açıklanmaya ihtiyaç duyan kelime veya cümleleri için getirilen açıklamadır ve çoğunlukla metnin kenarında bulunur. el-Hindî'nin *el-Muâfiye* isimli şerhi İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*'sini kelime kelime açıklamış ve şerh etmiştir.

2.3.2. Müslüman Araplarla Oryantalistlerin Tahkik Yöntemi

Oryantalistler yazma eser tahkikinde Müslüman Araplardan farklı bir yol izlemektedirler. Oryantalistler tahkikte, metnin güvenilirliği ve yazarına aidiyetini, nüshalar arasında küçük de olsa anlamı değiştirmeyen farkları belirtirler. Hatta öyledir ki bir kelimedeki “fe” ve “ve” gibi değişiklikleri de belirtirler.

Müslüman Araplar da aynı şekilde metnin güvenilirliği, yazarına aidiyeti ve farkların belirtilmesini tahkikte esas almaktadırlar. Bunun yanında metne dair önemli ve zaruri açıklamaları da eklemeleriyle oryantalistlerden ayrılmaktadırlar. Tahkikte önemli açıklama ve yorumlara yer veren Muhakkik Abdulfettâh Ebû Gudde ve Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd buna örnek verilebilir.

Tahkikte Türk ekolü ise yukarıda belirtilen iki yöntemin arasında ortak bir çizgiyi benimsemektedir. Buna göre Batılıların yaptığı gibi nüsha farkları üzerinde durulmuş ve dipnotlar çok uzatılmamıştır.

Biz bu tahkikimizde hem müsteşriklerin hem de Müslüman Arapların yolunun ortasını bularak ikisi arasında bir yöntemi esas aldık.

BİRİNCİ BÖLÜM

NAHİV İLMİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

1.1. . NAHİV İLMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

A. Nahiv İlminin Tarihi

Sâmî diller ailesinden olan Arapçaya ait en eski belge milattan önce 853-626 yıllarına dayanmakta olup Asurluların metinlerinde geçmektedir. Araplara ait olan en eski kitabeler ise milattan önce dördüncü yüzyıla kadar gitmekte olup bu kitabelerde yer alan cümleler dilin yapısını tespit etme konusunda yetersiz kalmaktadır. Ayrıca bu kitabelerde kullanılan dil klasik Arapçaya (cahiliye dönemi edebi metinlerinde, Kur'ân-ı Kerim'de ve hadiste gördüğümüz dil) oldukça uzaktır. Klasik Arapçaya en yakın metin, M. 328 tarihli *en-Nemâre* isimli bir kitabedir. Her ne kadar bu kitabe Nabat dili ile yazılmış olsa da klasik Arapçaya oldukça yakın olan bazı unsurlar içermektedir.¹

Çoğunluğu çölden oluşan Arap yarımadasından çıkmayan Araplar, çevrelerindeki Rum ve Fars devletleri ile ticari ilişkiler dışında bir münasebetleri olmaması sebebiyle klasik Arapçayı uzun süre bozulmadan korumayı başarmışlardır. Bunun yanı sıra senenin belirli aylarında kurulan Ukaz ve Mecenne gibi panayırlar, kabileler arasında ekonomik etkileşimin artmasına katkı sağlamasının yanı sıra bu panayırlarda düzenlenen şiir yarışmaları v.b. kültürel etkinliklerde ortak dil olan klasik Arapça kullanılmış, bu durum da klasik Arapçanın uzun yıllar hayatta kalmasını sağlamıştır. Bu hal, İslamiyet'in gelmesiyle başlayan fetihlerle Arapların dışarıya açılmalarının başlamasına kadar devam etmiştir. Fetihler sonucunda farklı milletlerle meydana gelen karışımlar Arapların ortak dilleri olan klasik Arapçadan uzaklaşmalarına sebep olmuştur².

Klasik Arapçada meydana gelen bozulmalar daha Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken başlamıştır. Nitekim bir rivayete göre, huzurunda bir sahabenin dil konusunda hata yaptığını gören Hz. Peygamber (s.a.v.) etrafındakilere “Kardeşinizi düzeltin, çünkü o

¹ Nihad M. Çetin, “Arap”, DİA, III, 282.

² Muhammed Tantâvi, Neş'etü'n-nahvi ve târihu eşhuri'n-nuhât, Dâru'l-Maârif, Kahire 1995, s.13-14.

hata yaptı.” buyurmuştur.³ Sonraki dönemlerde dilde meydana gelen bu hatalar giderek artmıştır. Örneğin Hz. Ebubekir (r.a.) elinde bir elbise ile kendisine uğrayan bir kişiye elbiseyi satıp satmadığını öğrenmek için “ أتبيع الثوب ” şeklinde soru sormuş, karşısındaki kişi ise satmadığını belirtmek isteyerek “ لا عفاك الله ” demiştir. Bunun üzerine Hz. Ebubekir (r.a.) muhatabına “ لا، وعفاك الله ” demesi gerektiğini söylemiştir.⁴ Nitekim لا وعفاك الله ibaresi ‘Allah seni affetmesin’ manasına gelirken وعفاك الله cümlesi ‘Hayır, Allah seni affetsin’ manasına gelmektedir.

Hz. Ömer (r.a.) döneminde dilde meydana gelen hatalar artık okuma yazma bilen kesimde de görülmeye başlamıştır. Nitekim, valisi Ebu Musa el-Eş‘ârî’nin katiplerinden birisi Hz. Ömer’e (r.a.) gönderilen bir mektupta dil hatası yapınca Hz. Ömer (r.a.) el-Eş‘ârî’ye cevap yazarak kâtibine bir kırbaç vurmasını emretmiştir.⁵ Başka bir rivayete göre ok atıcılığında kötü olan bir topluluğa uğrayan Hz. Ömer (r.a.) onları azarlamış, bunun üzerine o topluluk atıcılığa yeni başladıklarını ifade etmek için “ إنا قوم متعلمين ” demişlerdir. Dil hatası yapıldığını gören Hz. Ömer (r.a.) “Allah’a yemin olsun ki dildeki hatanız atıcılıktaki hatanızdan bana daha ağır geldi” şeklinde cevap vermiş, ayrıca Hz. Peygamber’in (s.a.v) “Allah dilini düzelten kişiye rahmet eder” dediğini belirtmiştir.⁶

Hz. Ali (r.a.) döneminde gittikçe artan dil hataları artık Kur’ân-ı Kerim okurken de görülmeye başlanmıştır. Rivayete göre bir bedeviye Kur’ân okuyan bir kişi ‘ أَنْ اللهُ بَرِيءٌ ‘ وَرَسُولُهُ اَيَتِنْدِ يَرْ اَلْمُشْرِكِيْنَ وَرَسُولُهُ مِنْ ’ şeklinde mecrûr okumuş, bunu duyan bedevi de “ برئتُ من رسول الله ” yani ‘Allah’ın elçisinden uzak oldum’ demiştir. Bunun üzerine Hz. Ali (r.a.) Ebu’l Esved ed-Düelî’den nahiv ile ilgili çalışma yapmasını istemiştir.⁷

İlk dört halifeden sonraki dönemlerde dil hataları artık belîğ kimselere de bulaşacak şekilde artarak devam etmiştir. Örneğin, Emeviler döneminde Irak valiliği görevine atanan Haccâc, Yahya b. Ya‘mer’e konuşmasında hata yapıp yamadığını sormuş, Yahya b. Ya‘mer ise “evet” cevabını vererek Haccâc’ın Kur’ân’ı Kerim’in bir harfinde hata yaptığını bildirmiştir. Nitekim Haccâc, “أَحَبُّ إِلَيْكُمْ”⁸

³ Suyûtî, el-Müzhir fî ulûmi’l-lugati ve envâihâ, (thk: Muhammed Câd el-Mevlâ ve dğr.), el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 1986, II, 396.

⁴ el-Câhız, el-Beyân ve’t-tebyîn, (thk: Abdusselam Muhammed Harun), Mektebetü’l-Hancî, Kahire 1998, I, 261.

⁵ es-Suyûtî, el-Müzhir fî ulûmi’l-lugati ve envâihâ, II, 397.

⁶ Yakut el-Hamevî, Mu‘cemü’l-udebâ irşâdü’l-erîb ilê ma‘rifeti’l-edîb, (thk: İhsan Abbas), Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1993, I, 16-17.

⁷ İbn Cinnî, el-Hasâis, (thk: Muhammed Ali en-Neccâr), Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1952, II, 8.

⁸ Tevbe 9/24.

مِنْ اللَّهِ وَرَسُولِهِ ayetinde yer alan أَحَبَّ kelimesini كان nâkıs fiilinin haberi olmasından dolayı mansûb okuması gerekirken merfû' okumuştur. Bu cevap üzerine Haccâc kendisinin hata yaptığını kimsenin bilmesini istemediği için Yahya b. Ya'mer'i Horasan'a sürmüştür.⁹ Dolayısıyla belagat ve fesahatin zirvesinde kabul edilen Haccâc gibi isimlerin bile dil hatası yapması normal insanların hemen hemen her konuşmalarında hata yapabileceklerini göstermektedir. Dil hatalarının Kur'ân-ı Kerim'de ve belîğ kimseler arasında dahi görülecek kadar yaygınlaşması Arapça ile ilgili birtakım kuralların tespitini zorunlu kılmıştır. Bunun yanı sıra Arapların dilleri ile çok fazla övünmeleri onları dillerini korumaya sevk etmiştir. Ayrıca sonradan Arapların arasında dahil olan halklar Arapçayı kurallarına uygun bir şekilde konuşmak için kelimelerin irabı ve çekimleri ile ilgili bilgilere ihtiyaç duymuşlardır.¹⁰ Mesela, bir rivayete göre aslen Fârisî olup ailesiyle birlikte Arap bir topluluğa sığınan Sa'd isimli bir şahıs atıyla beraber yaya olarak giderken Ebu'l Esved ed-Düelî ile karşılaşmış, ed-Düelî "niye atına binmiyorsun ey Sa'd" diye sorunca, Sa'd "إن فرسي ظالع" yani "atım sekiyor" demek istemiş ancak ظالع kelimesi yerine yanlışlıkla bir işte parmağı olan manasına gelen ضالع kelimesini kullanması etraftaki insanların gülüşmelerine sebep olmuştur. Bunun üzerine Ed Düelî "bu insanlar Müslüman olup bizim kardeşlerimiz oldular" diyerek Arap olmayanların da bu dili öğrenmesi için bir ilim vazetmeyi istemiştir.¹¹

Ebu'l Esved ed-Düelî'nin nahiv çalışmalarına başlamasına sebep olan olay olarak zikredilen bir diğer rivayet kızı ile arasında geçen diyalogdur. Rivayete göre havanın çok sıcak olduğunu belirtmek isteyen ed-Düelî'nin kızı yanlışlıkla "ما أشد الحر" yani "sıcaklığın en şiddetli olduğu şey nedir?" demiş, bunu duyan babası ise "القيظ، وهو" yani "Kayz¹² zamanıdır ki biz şu an onu yaşıyoruz kızım" şeklinde cevap vermiştir. Kızının hata yaptığını anlayan ed-Düelî "ما أشدَّ الحرَّ" yani "hava ne sıcak" demesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine ed-Düelî taaccüp, fail ve mef'ûlün bih gibi konulardan başlayarak nahiv ilminin ilk tohumlarını atmıştır.¹³ İşte dini ya da gayri dini olsun iç içe geçmiş tüm bu sebepler nahiv ilminin kurulmasına sebep

⁹ ez-Zübeydî, Tabakâtu'n-nahviyyîne ve'l-lugaviyyîn, (thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Maârif, Kahire 1984, s.28.

¹⁰ Şevki Dayf, el-Medârisu'n-nahviyye, Dâru'l-Maârif, Kahire 1968, s.12.; ez-Zübeydî, a.g.e., s.22.

¹¹ es-Sirâfî, Ahbâru'n-nahviyyîne'l-basriyyîn, (thk: Muhammed İbrahim Bennâ), Dâru'l-İ'tisâm, Kahire 1985, s.36.

¹² القَيْظُ : Sıcaklığın zirveye ulaşması durumuna verilen isimdir. (bkz: Fîrûzâbâdî, el-Kâmûsu'l-muhît, Mütessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986, s.901.)

¹³ ez-Zübeydî, s.21-22.

olmuştur. Bu işe ilk adım atan kişinin kim olduğu konusunda Nasr b. Âsım ed-Düelî el-Leysî ve Abdurrahman b. Hürmüz gibi isimlerin de zikredilmesine rağmen âlimlerin çoğunluğunun görüşüne göre nahiv ilmine ilk başlayan kişi Ebu'l-Esved ed-Düelî'dir. Aynı şekilde ed-Düelî'nin hangi olaydan sonra nahiv ile ilgili çalışmalara başladığı konusunda da ihtilaf bulunmaktadır. Belki de en doğrusu, nahiv ilminin doğuşunu tek bir sebebe bağlamak yerine yaşanan tüm dil hatalarının birleşmesi sonucu olduğunu söylemektir

B. Nahiv İlminin Kaynağı Meselesi

Nahiv ilminin Sîbeveyhi'nin elinde zirveye ulaşması bazı müsteşrikler tarafından olumsuz yönde eleştirilmiştir. Nitekim onlara göre nahiv ilmine dair çalışmaların başlamasının üzerinden kısa bir süre geçmesinin hemen ardından böylesine devasa bir eserin telif edilmesi mümkün değildir. Yine bazı müsteşriklere göre bu durum, nahvin başka bir dile ait gramerden etkilenecek ortaya çıktığını göstermektedir. Bunlar Aristo mantığı, Yunan, Süryani ve Sanskritçe dillerine ait gramerlerdir. Buna göre Arapların Irak'ta Süryaniler ile karşılaşmaları sonucunda Aristo mantığının etkisiyle kurulan Süryani gramerinin Arap gramerini etkilediği iddia edilmektedir. Arap gramerinde yer alan isim-fiil-harf taksiminin Aristo mantığında yer alan isim-fiil-ribat taksimine benzemesi, aynı şekilde Süryani grameri ile Arap grameri arasında pek çok benzer yönün bulunması da bu iddialarını destekler niteliktedir.¹⁴

Arapların nahiv ilmini başka milletlerden etkilenecek ortaya koydukları iddiasının ortaya atılmasındaki en temel sebep Sîbeveyhi öncesi dönemde nahiv ile ilgili yapılmış çalışmaların ve telif edilmiş eserlerin varlığı hakkında kesin bilgilere sahip olunamamasıdır. Nitekim Sîbeveyhi öncesi dönem Arap nahvinin kayıp halkası olarak isimlendirilmektedir.¹⁵ Carl Brockelmann bu kayıp halka döneminin daima karanlık ve kapalı olarak kalacak gibi görüldüğü ifade etmektedir. Çünkü bu döneme ait bilgi veren kesin kaynaklar bulunmamaktadır.¹⁶ Bununla birlikte bazı kaynaklar Sîbeveyhi öncesi dönemde yazılmış eserlere değinmiştir. Nitekim bu bir yüzyıllık zaman içerisinde İsa b.

¹⁴ İsmail Durmuş, "Nahiv", DİA, XXXII, 301.

¹⁵ Abdulâl Sâlim Mekrem, el-Halkatu'l-mefkûde fî târihi'n-nahvi'l-Arabî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, s.5.

¹⁶ Carl Brockelmann, Târihu'l-edebi'l-Arabî, (trc: Abdülhalim Neccâr), Dâru'l-Maârif, Kahire 1983, II, 123.

Ömer es-Sekafî (ö. 149/766) el-Câmi‘ ve el-İkmâl adlı iki eser telif etmiş, bunların haricinde bir yangında yok olup giden başka kitaplarının olduğu bildirilmiştir.¹⁷ Aynı şekilde *el-Kitâb* adlı eserinin oluşmasında en başta Sîbeveyhi'nin hocası Halil b. Ahmed (ö. 175/791) olmak üzere Ebu İshâk el-Hadramî (ö.117/734), Ebu Amr b. Alâ (ö.154/771), Ahfeş el-Ekber (ö. 177/793) ve Yunus b. Habîb (ö. 182/798) gibi dil ve kıraat âlimi önemli simalar da rol oynamıştır.¹⁸ Dolayısıyla Sîbeveyhi'nin bu dev eseri birdenbire ortaya çıkmamış, bilakis kendisinden önceki nahiv ile ilgili görüşleri sistematik bir şekilde ele almıştır.

Arap nahvinin Süryani diline ait gramerden etkilenecek ortaya çıktığı görüşü zayıf görünmektedir. Nitekim Sâmi dil ailesine mensup olan bu iki dilin birbirine benzer yönlerinin olması oldukça tabidir. Ayrıca Süryani gramerinin kurucusu kabul edilen Yakup er-Rehâvî (ö.90) Arap nahvinin kurucusu olan Ebu'l Esved ed-Düelî'den (ö. 69/688) sonradır.¹⁹ Bunun yanı sıra farklı milletlerin yürüttüğü dil çalışmalarındaki benzerlikler bu milletler arasında etkileşim olduğunu kesin olarak kanıtlamamaktadır. Nitekim iki farklı milletin aynı gereksinimlerden dolayı birbirine benzer çalışmalar ortaya koyması çok doğaldır. Örneğin, Kur'ân-ı Kerim'in Ebu'l-Esved ed-Düelî tarafından bazı noktalama işaretleri ile harekelenmesi durumunun benzeri daha önce Yunanlılar, Süryaniler ve İbraniler tarafından da kendi kutsal metinlerini koruma amacıyla yapılmıştır.²⁰ Dahası, Arapça ile diğer diller arasında etkileşimin olduğu kabul edilse dahi bu durumun garipsenmemesi gerekmektedir. Nitekim farklı diller arasında etkileşimin olması mümkündür. Bununla birlikte bazı müsteşriklerin Yunan grameri ve mantığı ile Arap nahvi arasında olduğunu iddia ettikleri etkileşimi taklit olarak ifade etmesi ise son derece yanlıştır.²¹

Nahiv ilminin en başından itibaren Yunan mantığı ve diğer dillerin etkisiyle doğduğu iddiası ne kadar asılsız ise bu ilim dalının gelişim aşamasında Aristo mantığından etkilenmiş olması o kadar doğaldır. Nitekim Yunan felsefesinin Arapçaya tercüme edilmesinin ardından önce kelamcılarının sonra da İslam filozoflarının mantık ile

¹⁷ İsmail Durmuş, a.y.

¹⁸ M. Reşit Özbekçi, "Sîbeveyhi", DİA, XXXVII, 130.

¹⁹ İsmail Durmuş, a.g.m., 301.

²⁰ Muhammed Hüseyin Âl Yasin, ed-Dirâsâtü'l-lugaviyyetü inde'l-Arabi ilâ nihâyeti'l-karni's-sâlisi, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1980, s.85.

²¹ Ali Benli, Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul 2007, s.39.

ilgilenmesi onun İslami ilimler arasından yayılmasını hızlandırmış, bunun sonucunda nahiv ilmi de nahiv kuralları ve illetler açısından mantıktan etkilenmiştir. Yunan mantığının nahiv ilmi üzerindeki gelişme dönemindeki etkisinin ne kadar ileri boyutlara gittiğini göstermek açısından Ebu Ali el-Fârisî'nin mantıktan çok fazla etkilenen nahiv âlimi Rummânî (ö. 384/994) hakkında söylediği şu sözü yeterlidir: “Eğer nahiv Ebu'l Hasan er-Rummânî'nin dediği ise bizim nahiv ilmine dair hiçbir bilgimiz yoktur, eğer nahiv bizim dediğimiz ise Ebu'l Hasan er-Rummânî'nin nahve dair hiçbir bilgisi yoktur.”²² Dolayısıyla nahiv ilmi iddia edildiği gibi başlangıçtan itibaren değil, çok daha sonraları dış etkilere açık hale gelmiştir. Arap nahvinin etkilendiğinin iddia edildiği bir diğer dil ise Hindistan ve çevresinde konuşulan Sanskritçedir. Bilindiği üzere Halil b. Ahmed *Kitâbu'l-Ayn* adlı sözlüğünde harflerin diziminde mahreçleri göz önüne almıştır. Buna göre Halil b. Ahmed, kelimeleri en dipteki gırtlak seslerinden başlayarak ses organlarındaki yerine göre sıralamıştır. Nitekim bunun sonucunda ilk başta ayn harfi olduğu için eserine de *Kitâbu'l-Ayn* ismini vermiştir.²³ Bazı müsteşriklere göre Halil b. Ahmed'in sözlüğünü bu şekilde tanzim etmesinin sebebi onun Hintlilerden etkilenmiş olmasıdır. Öyle ki o dönemde Basra şehrinde Arapların sıkça karşılaştıkları milletlerden birisi de Hintlilerdir. Ancak bu iddia da oldukça zayıf kalmaktadır. Çünkü Hali b. Ahmed'in Sanskritçe bildiğine dair herhangi bir nakil gelmemiştir. Dolayısıyla Hintlilerin sesler konusunda gerçekleştirdiği çalışmalara vâkıf olması mümkün değildir. Sanskritçe bildiği varsayılsa bile *Kitâbu'l-Ayn*'da seslerin incelenme şekli ile Hintlilerin sesleri inceleme tarzı birbirinden oldukça farklıdır.²⁴ Sonuç olarak Arap nahvi bazı etkileşimlerin olma ihtimaline rağmen Müslümanlar tarafından ortaya koyulmuştur. Bunun en büyük delili, Arap nahvinin başka hiçbir dilde olmayan âmil nazariyesine dayanmasıdır. Bununla birlikte Arapların başka milletlerle karşılaşmaları onların gramer ile ilgili çalışmalarını görmeleri sağladığını ve bunun sonucunda kendi aklî melekelerine dayanarak kendi dillerine has grameri ortaya koyduklarını söylemek mümkündür.²⁵

²² Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî*, Beyrut 1933, II, 293-294.

²³ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Halil b. Ahmed” *DİA*, XV, 310.

²⁴ Muhammed Hüseyin Âl Yasin, s.86.; Ali Benli, *Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu*, 47.

²⁵ Şevki Dayf, s.20.

1.2. DİL EKOLLERİNİN OLUŞMASI

A. Basra Dil Ekolü

İslamiyet’i kabul eden Arap olmayan milletler ile Arapların bir araya gelmesi Arap diline ait gramerin ilmî usullere göre tespitini zorunlu kılmıştır. Bu ihtiyaca binaen gerçekleştirilen çalışmalar ilk defa Basra şehrinde başlamıştır. Bunun en temel sebebi Basra şehrinin çöle yakın olması, farklı milletlerin bu şehirde bir arada yaşaması sebebiyle Arapların çokça dil hatası yapması ve bedevilerin sıkça uğradığı Mirbed panayırının burada kurulmasıdır.²⁶

Basra dil ekolü nahiv ilminin esasını teşkil etmektedir. Nitekim bu ekolden çıkmış pek çok meşhur nahiv âlimi bulunmaktadır. Bu isimlerden ilki Basra ekolünü hakiki manada kuran Ebu İshâk el-Hadramî’dir. Nahiv kurallarını koyan, kıyası kullanarak Araplardan duyulmayı duyulana hamleden ve illetlere değinen ilk kişi odur.²⁷ Ebu İshâk el-Hadramî H. 29 senesinde Basra’da doğmuştur. Mevâliden bir ailenin çocuğu olan el-Hadramî, Yahya b. Ya‘mer ve Nasr b. Âsım el-Leysi’den dersler almıştır.²⁸ Öğrencisi Yunus b. Habîb kendisi hakkında “o ve nahiv eşittir” diyerek el-Hadramî’nin nahiv ilmindeki derinliğine işaret etmiştir.²⁹ Şairleri eleştirmekten hiç çekinmeyen el-Hadramî dönemin önemli şairlerinden olan Ferezdak’ın pek çok yanlışını bulmuştur. Bu yanlışlar üzerine Ferezdak onu hicvetmek için bir beyit söylemek istemişse de el-Hadramî o beyitte de Ferezdak’ın bir kural hatası yaptığını söylemiştir.³⁰

Basra ekolünün ikinci önemli siması Basra’da doğan ve Hâlid b. Velîd’in azatlı kölesi olan İsa b. Ömer es-Sekaffî’dir. Garip ve telaffuzu zor kelimeler kullanması ile meşhur olan İsa b. Ömer, el-Hadramî’nin en sağlam talebeleri arasında gösterilmektedir.³¹ Kaynaklarda pek çok eser telif ettiğine dair bilgiler bulunsa da bunlardan sadece ikisinin kaldığı Halil b. Ahmed’in bir beytinden anlaşılmaktadır. Nitekim o, İsa b. Ömer’in ortaya koydukları dışında bütün nahvin yok olup gittiğini,

²⁶ Hulusi Kılıç, “Basriyyûn”, DİA, V, 117.

²⁷ Şevki Dayf, s.23.

²⁸ Hulusi Kılıç, “İbn Ebû İshâk”, DİA, XIX, 435.

²⁹ Enbârî, Nüzhetü’l-elibbâ, (thk: İbrahim el-Sâmirâî), Mektebetü’l-Menâr, Zergâ 1985, s.27.; Muhammed Tantâvi, s.72.

³⁰ Enbârî, a.y.

³¹ Hüseyin Tural, “İsa b. Ömer es-Sekaffî”, DİA, XXII, 485.

geriye ise birisi güneş diğeri ay mesabesinde olan *el-Câmi'* ve *el-İkmâl* adlı eserlerinin kaldığını bildirmiştir. Ancak bu iki kitabı da sonradan gören olmamıştır.³² Basra dil ekolünün bir diğeri önemli ismi nahiv ilmindeki derinliğinin yanı sıra kıraat ilminde de lider isimlerden birisi olan Ebû Amr b. Alâ'dır. Arap kelamını hocası el-Hadramî'den daha iyi bildiği söylenen Ebû Amr b. Alâ hakkında Yunus b. Habîb şunu söylemiştir: "Eğer bir kişinin bir konuda söylediği tüm sözler alınacak olsaydı Ebû Amr'ın tüm sözlerinin alınması gerekirdi." Aynı şekilde Ferezdak onu övmek için bir beytinde Ebû Amr'a gelene kadar nice kapılar çaldığını ifade etmiştir.³³ Cahiliye dönemi şiirlerine önem vermesi ile meşhur olan Ebû Amr'ın sadece fasih Arapların sözlerinden meydana gelen kitaplarının bir odayı doldurduğu; ancak bir müddet sonra kendisini sadece ibadete vermesi sebebiyle bütün kitaplarını yaktığı ve daha sonra pişmanlık duyup öğrencilerine aklında kalanları yazdırdığı rivayet edilmektedir.³⁴

Basra dil ekolünün kurucularından olan diğeri bir isim Ahfeş el-Ekber'dir; ancak bu isim genellikle rivayetleri ile bilinmektedir. Dolayısıyla kendisine has nahiv görüşleri olmaması sebebiyle hakiki kuruculardan sayılmamaktadır.³⁵ İlmî hayatı hakkında pek fazla bilginin bulunmadığı Ahfeş el-Ekber herhangi bir eser telif etmemesine rağmen Araplardan bazı garip kelimeleri sadece kendisinin naklettiği bilinmektedir.³⁶ Sîbeveyhi, Kisâî, İsa b. Ömer es-Sekafî ve Yunus b. Habîb gibi isimlere ders veren Ahfeş el-Ekber bedeviler arasında dolaşarak Arap dili ile ilgili lehçe araştırmaları yapmış, bunun yanı sıra kasideleri beyit beyit şerh etme geleneğini başlatmıştır.³⁷

Basra dil ekolünün kurucularından sayılan son isim yine azatlı bir köle olan Yunus b. Habîb'dir. İlmî hayatına Basra'da başlayan Yunus b. Habîb'in çok zeki ve hafızasının çok güçlü olduğu rivayet edilmiştir. Nitekim öğrendiği hiçbir şeyi unutmadığına vurgu yapmak isteyen Ahfeş el-Kebîr onun hakkında şöyle demiştir: "Yunus, suyun içerisine zorla girdiği ve girdiği zaman bir daha çıkamadığı ağzı dar bir testiye benzemektedir."³⁸

³² el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s.29-30.; İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, (thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), *Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye*, Kahire 1952, II, 375; es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyine'l-basriyyîn*, s.49.

³³ ez-Zübeydî, s.35.

³⁴ el-Câhîz, I, 321.; Tayyar Altıkulaç, "Ebû Amr b. Alâ", *DİA*, X, 95.

³⁵ Şevki Dayf, s.22.

³⁶ İbnu'l-Kıfî, II, 157.

³⁷ İnci Koçak, "Ahfeş el-Ekber", *DİA*, I, 525.

³⁸ ez-Zübeydî, s.51-52.

Sîbeveyhi, Kisâf ve Ferrâ gibi önemli isimlere ders okutan Yunus b. Habîb'in nahiv ile ilgili kendi görüşlerinin olduğu, Basra'da kurduğu ders halkasına sadece şehirlerden değil çöllerden fasih kimselerin de katıldığı rivayet edilmektedir.³⁹ Şiire de oldukça önem veren ve Sîbeveyhi'nin el-Kitâb adlı eserinde Halil b. Ahmed'den sonra en çok ismi geçen kişi olan Yunus b. Habîb'in bazı eserleri şunlardır: *Meâni'l-Kur'ân*, *en-Nevâdiru'l-kebîr*, *en-Nevâdiru's-sağîr*, *el-Lugât* ve *el-Emsâl*.⁴⁰ Ancak bu eserler de günümüze kadar ulaşmamıştır.

Kurucu isimler dışında Basra ekolünün diğer önemli siması Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî'dir. Sadece Basra nahiv ekolünün değil bütün İslam tarihinin yetiştirdiği önemli bir âlim olan Halil b. Ahmed, dil çalışmalarının yanı sıra aruz ilmini ilk ortaya koyan kişi olması bakımından da son derece önemlidir. Arap asıllı az sayıdaki dilcilerden olan Halil b. Ahmed'in hocaları arasında İsa b. Ömer es-Sekafî, Ebû Amr b. Alâ ve Ahfeş el-Ekber gibi isimler bulunmaktadır.⁴¹ Pek çok öğrenci yetiştiren Halil b. Ahmed yöneticilerden kendisine gelen hiçbir teklifi kabul etmemiştir. Nitekim bir öğrencisi onun beş parasız olarak bir kulübede yaşadığını, yetiştirdiği öğrencilerin ise onun ilmi sayesinde mal mülk sahibi olduğunu ifade etmiştir.⁴² Çok zeki olan Halil b. Ahmed hakkında İbnü'l-Mukaffâ onun aklının ilminden fazla olduğunu ifade etmiştir.⁴³ Yine bir rivayette sahabeden sonra Halil b. Ahmed kadar Arap dili hakkında bilgi sahibi olan kimsenin gelmediğinden ve ondan daha zekisinin görülmediğinden bahsedilmektedir.⁴⁴ Halil b. Ahmed'in nahiv ile ilgili olarak *Kitâbu'l-cümel fi'n-nahv* adında bir eser telif ettiği rivayet edilse de diğer pek çok kitabı gibi bu kitap da günümüze kadar ulaşmamıştır. Onun nahiv ilmine yaptığı katkıları en önemli öğrencisi olan Sîbeveyhi'nin el-Kitâb adlı eseri aracılığıyla görmek mümkündür. Nitekim o, ele aldığı konuların sınırlarını belirlemiş, terimler ile ilgili açıklamalar yapmış ve nahiv ilminin sistemli bir disiplin haline gelmesini sağlamıştır.⁴⁵ Bunun yanı sıra henüz filolojik çalışmaların yapılmadığı bir dönemde *Kitâbu'l-ayn* isimli sözlüğü telif etmiştir.

³⁹ el-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ*, s.47-48.; es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîne'l-basriyyîn*, s.51.

⁴⁰ Ali Bulut, "Yunus b. Habîb", *DİA*, XLIII, 607.

⁴¹ Tefkik Rüştü Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", *DİA*, XV, 309.

⁴² Şevki Dayf, s.31.

⁴³ ez-Zübeydî, s.49.

⁴⁴ Suyuti, *Bugyetü'l-vuât fi tabakâti'l-lugaviyyîne ve'n-nuhât*, (thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), *Dâru'l-Fikr*, Beyrut 1979, I, 558.

⁴⁵ Tefkik Rüştü Topuzoğlu, a.g.m., 311.

Bu sözlük o kadar çok beğenilmiştir ki günümüzde hala onun bu sözlükte kullandığı eşsiz sistemi kullananlar vardır.⁴⁶

Basra dil ekolünün en önemli temsilcisi Arap dili gramerine dair günümüze kadar ulaşan ilk hacimli eserin sahibi olan İran asıllı Sîbeveyhi'dir (ö. 180/796) Asıl ismi Amr b. Osmân b. Kanber olan Sîbeveyhi, hadis hocası Hammâd b. Seleme'nin huzurunda yaptığı bir irab hatası ile nahiv ilmini tahsile başlamış ve Halil b. Ahmed, Yunus b. Habîb ile İsa b. Ömer es-Sekaff gibi önemli isimlerden dil ile ilgili ilimleri almıştır.⁴⁷ Sîbeveyhi'nin bu kadar üne kavuşmasını Arap diline ait nahiv, sarf ve fonetik alanlarında telif edilen ilk hacimli eser olan *el-Kitâb* sağlamıştır. Bu kitap o kadar çok bilindik hale gelmiştir ki Basra'da bir kişi kitabı okudu denildiğinde akla ilk gelen eser Sîbeveyhi'nin kitabı olmuştur. Bunun yanı sıra *el-Kitâb*'ın devlet büyüklerine verilen en şerefli hediyeler arasında olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁸ Genç yaşta vefat eden Sîbeveyhi ömrünün sonlarına doğru tamamladığı dev eserini kimseye okutamamıştır. Eserin günümüze kadar gelmesini sağlayan ise onun en sağlam öğrencisi olan Ahfeş el-Evsat'tır. Nitekim o, Sîbeveyhi'nin vefatından sonar kitabı okumuş, aynı zamanda Ebû Amr el-Cermî ve Ebû Osman el-Mâzinî gibi isimlere de okutmuştur.⁴⁹ Bin varaklık bir hacme sahip olan bu eserin yarıya yakın kısmını sarf ilmine dair bilgiler oluşturmaktadır. Diğer yarı kısmının pek çoğunda ise nahiv meselelerine değinmesine rağmen eserde bu iki ilimle sınırlı kalınmamış, ayrıca şiir ve kafiye ile ilgili meseleler ile bazı belagat konularına da yer verilmiştir. Tüm bunların yanı sıra el-Kitâb'ın bir sözlük görevini üstlendiğini de söylemek mümkündür.⁵⁰ İçerisinde Arap dili ile alakalı bu kadar çok bilginin yer aldığı bu devasa eser yazıldığı ilk dönemlerde de şaşkınlıkla karşılanmıştır. Nitekim, Sîbeveyhi öldüğünde Yunus b. Habîb'e onun Halil b. Ahmed'in ilminden oluşan bir varaklık bir eser yazdığı söylenmiş, Yunus b. Habîb ise bu kadar şeyi Halil'den ne ara duymuş diyerek şaşkınlığını ifade ederek el-Kitâb'ı kendisine getirmelerini istemiştir. Kitaba bakan Yunus b. Habîb, Sîbeveyhi'nin kitabında yer verdiği kendisine ait görüşlerin doğru olduğunu görünce onun Halil b. Ahmed'ten aktardığı bilgilerin de doğru olması gerektiğini ifade etmiştir.⁵¹

⁴⁶ Tevfik Rüstü Topuzoğlu, a.g.m., 310.

⁴⁷ el-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâ, s.54-55.; ez-Zübeydî, s.66.

⁴⁸ el-Enbârî, a.g.e., s.55.

⁴⁹ es-Sîrâfî, Ahbâru'n-nahviyyine'l-basriyyîn, s.66.

⁵⁰ Ali Benli, Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu, s.16.

⁵¹ ez-Zübeydî, s.52.

Basra ekolü sonraki dönemlerde de önemli nahiv âlimleri yetiştirmiştir. Bu isimlerden bazıları şunlardır: Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), el-Asmaî (ö. 216/836), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863), Müberred (ö. 286/900) ve İbn Düreyd (ö. 321/933).

B. Kufe Dil Ekolü

Kufe dil ekolünün teşekkülü Basra dil ekolünden yaklaşık bir asır sonra hicri ikinci yüzyılın sonlarında başlamıştır. Rekabet duygusunun etkisiyle sıkı bir çalışma içerisine giren Kufeli dilciler Kisâî ve Ferrâ gibi iki büyük âlimi yetiştirerek Arap dili grameri alanında adından söz ettirmeyi başarmıştır.⁵² Kufe ekolünün bu kadar geç oluşmasının temel sebebi ise Kufelilerin çoğunlukla fıkıh ve Kur'ân kıraati ile ilgilenmeleridir. Nitekim fıkıh ile fazla ilgilenmelerinin meyvesini Hanefî mezhebi ile alırlarken kıraat ile bu denli ilgilenmelerinin meyvesini ise kıraat-ı seb'a'dan olan Âsım, Hamza ve Kisâî gibi üç büyük âlimi yetiştirerek almışlardır.⁵³

Kufe dil ekolünün kurucu ismi olarak er-Ruâsî (ö. 187/803) zikredilmektedir. Asıl ismi Ebû Cafer Muhammed b. Hasan olan Ruâsî kafasının büyük olması sebebiyle böyle anılmıştır. Nahiv ile ilgili eğitimini Basra'da başta Amr b. Alâ olmak üzere dönemin meşhur âlimlerinden almış, daha sonra Kufe'ye dönerek nahiv ile iştigal etmiştir. Onun yazdığı el-Faysal isimli eser Kufe'de nahiv alanında yazılan ilk kitap olması bakımından önemlidir. Ayrıca Sîbeveyhi de ondan bazı alıntılar yapmıştır.⁵⁴ Buna karşılık Ebu't-Tayyib el-Lugavî onun nahiv konusunda Basralılara yaklaşamayacağını iddia ederek ilminin dar olup bir şey ifade etmediğinin rivayet edildiğini bildirmiştir.⁵⁵ Ancak bu tür ifadelerin asabiyet duygusundan kaynaklanıyor olması sebebiyle dikkate alınmaması gerekmektedir. Nitekim bu tür sözlerin benzeri ve hatta daha fazlası Kisâî'den bahsedilirken de kullanılmıştır.⁵⁶

⁵² Hulusi Kılıç, "Küfiyyûn", DİA, XXVI, 345.

⁵³ Şevki Dayf, s.153.

⁵⁴ Muhammed Tantâvi, s.115.

⁵⁵ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, Merâtibu'n-nahviyyîn, (thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim) Mektebetü Nehdati Mısır, Kahire 1955, s.24.

⁵⁶ Şevki Dayf, s.175.

Kufe dil ekolünün bağımsız hale gelmesinde rol oynayan iki isim Kisâî ile Ferrâ'dır. Bunlardan Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) bir konuşması esnasında yaptığı dil hatası yüzünden kınanmış, bunun ardından önce Kufe'de Ebu Cafer er-Ruasî ile Muâz b. Müslim el- Herrâ'dan daha sonra ise Basra'da Halil b. Ahmed, İsa b. Ömer es-Sekafî ve Yunus b. Habîb gibi önemli isimlerden nahiv okumuştur.⁵⁷ Halil b. Ahmed'in vefatından sonra kendisine nahiv okutacak birisini arayan Kisâî, Ahfeş el-Evsat'ın el-Kitâb'ı okuttuğunu öğrenince onun yanına gitmiştir. Ahfeş el-Evsat'ın ders halkasına katılan Kisâî onun pek çok konuda hocaları Halil b. Ahmed ve Sîbeveyhi'ye muhalefet ettiğini görünce kendisi de bu yolda devam etmeye karar vermiştir. Böylece Ahfeş, Basra ekolüne muhalefet edecek bir ekolün Kisâî'nin eliyle kurulmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim Kisâî de bu yolda ilerlemiş, rivayet ve kıyas konusunda son derece geniş davranarak Kufe ekolünün bağımsız olmasında önemli katkılar sağlamıştır. Kisâî'nin kaynaklarda adı geçen pek çok kitabı bulunmakla birlikte bunlardan nahiv ile alakalı olanları *Muhtasaru'n-nahv ve Kitâbu'l-hudûd fi'n-nahv* adlı eserleridir.⁵⁸ Kufe dil ekolünün diğer önemli siması Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ'dır (ö. 207/822). İlim tahsiline Kufe'de başlayan Ferrâ tıpkı hocaları gibi dil ile ilgili ilimleri almak için Basra'ya gitmiş ve Yunus b. Habîb ile Halil b. Ahmed gibi isimlerin ders halkalarına katılmıştır. Hocası Ruasî'nin tavsiyesi üzerine Bağdat'a giden Ferrâ şehrin en bilgini olan Kisâî ile tanışmış ve yine onun aracılığı ile saraylara girmeyi başarmıştır. Kisâî'nin ölümünden sonra onun yerine geçen Ferrâ böylelikle ders okutmalarına başlamıştır.⁵⁹

Kıyasa çok önem verdiği bilinen Ferrâ, rivayete göre bir gün kendisine sehiv secdesini yaparken hata yapan birisinin durumunun ne olacağı sorulduğunda bir şey yapmasına gerek olmadığını belirtmiştir. Bu sonuca nasıl ulaştığı sorulduğunda ise bu durumu nahivdeki bir meseleye kıyas ettiğini ifade ederek ismi taşğîrin tekrar taşğîr yapılamayacağını, sehiv secdesinde hata yapan kişinin durumunun da buna benzediğini dile getirmiştir.⁶⁰ Çok yönlü bir âlim olan Ferrâ nahiv ilminin yanı sıra şiir, tıp, astronomi ve felsefe gibi ilimlerle de yakından ilgilenmiştir. Bununla birlikte asıl yoğunluğunu nahiv ilmine vermiş, bu sebepten ötürü kendisine 'Emîru'l-mü'minîn fi'n-

⁵⁷ Tayyar Altukulaç, "Kisâî", DİA, XXVI, 69.

⁵⁸ Şevki Dayf, s.174-175.

⁵⁹ Zülfikar Tüccar, "Ferrâ", DİA, XII, 406

⁶⁰ el-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâ, s.83.

nahvi' denilmiştir.⁶¹ Yirmi beş kadar eser telif ettiği belirtilen Ferrâ'nın nahivle alakalı kitapları ise *Meâni'l-Kur'ân*, *el-Müzekker ve'l-müennes*, *el-Maksûr ve'l-memdûd*, *el-Hudûd ve el-Kâfi fi'n-nahv'* dir.⁶²

Kufe dil ekolünün yetiştirdiği diğer önemli nahiv âlimleri Mufaddal ed-Dabbî (ö.178/794), Muâz b. Müslim el-Herrâ (ö. 187/803), Ebu'l-Hasan Ali b. el-Mübârek el-Ahmer (ö.194/810), Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828), Ebu'l-Hasan el-Lihyâni (ö.220/835), Sa'leb (ö.291/904), Muhammed b. Sa'dân (ö. 231/846), Ebû Abdullah İbnü'l-Arâbî (ö. 231/846), İbnü's-Sikkât (ö. 244/858) ve Şair Mütenebbî (ö. 354/965) gibi isimlerdir.

C. Diğer Ekoller

1. Bağdat Ekolü

Hicri üçüncü yüzyılın sonlarından başlayarak dördüncü yüzyılın ortalarına kadar devam eden süre zarfında etkili olan Bağdat ekolü Arap nahvinde tercih dönemini başlatmıştır. Nitekim bu dönemde yaşayan dil âlimleri çoğunlukla Basra dil ekolünden Müberred ile Kufe dil ekolünden Sa'leb'in ders halkalarında yetişmiş, dolayısıyla her iki ekole ait nahiv görüşlerini almışlardır.⁶³ Önceki dönemlerde görülen mezhep tutuculuğundan tamamen uzak olan Bağdatlı dilcilerin amacı herhangi bir ekole kesin bağlılık göstermeden hicri dördüncü asra kadar gelmiş olan nahiv kuralları arasında tercih yapmak olmuştur.⁶⁴

Bağdat ekolünün ilk kurulduğu yıllarda Kufe ekolünün etkisi Basra ekolünün etkisinden daha fazla olmuştur. Bu durumun temel sebebi Kufe şehrinden gelen âlimlerin devletin yönetim merkezi olan Bağdat'a yerleşerek yöneticiler üzerinde etkin olmalarıdır.⁶⁵ Bu etki nahiv ilminde de kendisini göstermiştir. Ebu't-Tayyib el-Lugavî'nin şu sözleri yaşanan durumu açıklaması bakımından son derece önemlidir: "İlim Bağdat'a geçtikten sonra Kufe ehli Bağdat'a üstün gelmiştir. İnsanlar şâz

⁶¹ Muhammed Tantâvi, s.119.

⁶² Zülfikar Tüccar, "Ferrâ", DİA, XII, 407-408.

⁶³ Şevki Dayf, s.245.

⁶⁴ Muhammed Tantâvi, s.184.

⁶⁵ Muhammed Tantâvi, s.186.

rivayetlere raġbet etmiş, nâdir olanlarla gurur duymuştur. Böylelikle usulleri terk ederek fer‘î konulara itimat etmişler ve ilim karışıp gitmiştir.”⁶⁶

Kufe ekolünün Baġdat’ta kurduġu bu üstünlük çok uzun sürmemiştir. Nitekim Müberred gibi Basra ekolüne mensup dilcilerin Baġdat’a gelmesinden sonra Kufe ekolünün nahiv ilmindeki tekelliġi ortadan kalkmış, daha önce Sa‘leb gibi Kufe ekolüne mensup dilcilerin ders halkalarına katılan pek çok kişi Basra ekolünü takip eden Müberred’in ders halkasına katılmıştır. Özellikle Müberred’in Sîbeveyhi’nin el-Kitâb’ını okutmaya başlamasının ardından önce Ferrâ’nın *Meâni’l-Kur’ân*’ı gibi Kufe ekolüne ait nahiv kitapları sonra da Kufe ekolünün nahiv ilmindeki stnlġu yavaş yavaş ortadan kalkmıştır.⁶⁷

Baġdat ekolünün yetiřtirdiġi en önemli iki isim Eb Ali el-Fârisî (. 377/987) ile İbn Cinnî’dir (. 392/1002). Her ne kadar bu iki isim kendilerini Basra ekolüne nispet etseler de eserlerindeki görüşlere bakıldıġında Baġdat ekolünün en önemli zelliġi olan Basra ve Kufe ekolleri arasında tercih yöntemine başvurdukları görülmektedir.⁶⁸ Bu iki isim dışında Baġdat ekolüne mensup olmakla birlikte Basra ekolünün baskın geldiġi isimler şunlardır: ez-Zeccâc (. 311/923), İbn Serrâc (. 316/928), ez-Zeccâcî (. 337/949) ve İbn Dürüsteveyh (. 347/959).

Görüşlerinde genellikle Kufe ekolünü yeġleyen âlimler ise iki kişi olup bunlar el-Hâmiz (. 305/986) ile Ebû Bekir el-Enbârî’dir (. 328/940). Bu isimlerin haricinde orta yol tutturmayı başaran isimler ise şunlardır: İbn Kuteybe (. 276/889), el-Ahfeş es-Saġîr (.315/927), İbn şukayr (. 317/929), İbn Hayyât (. 320/932), İbn Keysân (. 320/932), Niftaveyhi (. 323/935) ve İbn Hâleveyhi (. 370/980).

2. Mısır Ekolü

Müslümanların Amr b. Âs komutasında hicri 21 yılında fethettiġi Mısır çok eski dönemlerden beri medeniyet ve ilim kenti olarak var olmuştur. Fetihten sonra Mısır’a yerleşen âlimler Kur’ân-ı Kerim okumalarında hata yapılmasını engellemek amacıyla kiraat ve Arap dili ile ilgili dersler vermeye başlamışlardır. Mısır’da nahiv ile ilgili çalışmaların ilk tohumlarını Ebu’l-Esved ed-Delfî’nin ġrencisi olan ve İskenderiye’de

⁶⁶ Ebu’t-Tayyib el-Lugavî, s.90.

⁶⁷ Hadıce el-Hadısi, el-Medârisu’n-nahviyye, Dâru’l-Emel, İrbid 2001, s.216-217.

⁶⁸ şevki Dayf, s.246.

vefat eden Abdurrahman b. Hürmüz atmıştır. Nitekim hocasından öğrendiği Kur'ân-ı Kerim'e noktalar koyma işini Mısır'a taşımış olması muhtemeldir.⁶⁹

Mısır'da hakiki manada nahiv ilmini başlatan ilk kişi aslen Basralı olup Mısır'da yetişen Vellâd b. Muhammed et-Temîmî olmuştur. Basra'ya giderek uzun bir süre Halil b. Ahmed'ten ders alan Vellâd daha sonra Mısır'a dönerek ilim hayatına devam etmiştir. Vellâd ile aynı dönemde yaşanan ve Mısır ekolünün diğer kurucu ismi olan Ebu'l-Hasan el-E'az ise Kufe'ye giderek Kisâî'den ders almıştır. Böylelikle Mısır'da nahiv çalışmaları hem Basra hem de Kufe ekolünün etkisi altında başlamıştır.⁷⁰ Mısır'da yetişen önemli dil âlimlerinden birisi *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* adlı eserleri ile tanınan Cemâlüddîn İbnü'l-Hâcib'tir (ö. 646/1249). Mısır'da doğan İbnü'l-Hâcib ilim tahsilini doğduğu şehirde gerçekleştirerek hem fıkıh hem de nahiv alanında kendisini geliştirmiştir. Kısa bir süreliğine Şam'a giderek orada ders veren İbnü'l-Hâcib daha sonra tekrar Mısır'a dönmüş ve Fâziliyye medresesinde nahiv dersleri vermiştir. Daha sonra İskenderiye'ye geçen İbnü'l-Hâcib kısa bir süre sonra orada vefat etmiştir.⁷¹

Arap nahvi ile ilgili eserlerinin birçok yerinde kendisinden önceki âlimlere muhalefet eden İbnü'l-Hâcib, asıl şöhrete bütün İslam ülkelerinde en çok başvurulan nahiv eserlerinden bir tanesi olan ve üzerine pek çok şerh ve haşiyenin yazıldığı *el-Kâfiye* adlı kitabı sayesinde ulaşmıştır. Ancak İbnü'l-Hâcib bir gramer ekolü kuramamış, hicri dördüncü yüzyıldan sonra yetişen diğer âlimler gibi genellikle önceki dönemlerde yazılan kitapları yorumlama işine yoğunlaşmış ve onlara ait görüşleri sistemli bir şekilde talebelere sunmuştur. Onun nahiv ve sarf ile ilgili diğer eserleri ise şunlardır: *Şerhu'l-kâfiye*, *Şerhu'l-vâfiye fi nazmi'l-kâfiye*, *el-Îzâh fi şerhi'l-mufassal*, *el-Emâli'n-nahviyye* ve *Şerhu's-şâfiye*.⁷²

Mısır'ın çıkardığı bir diğer önemli nahiv âlimi İbn Hişâm'dır (ö. 761/1360). Mısır'da doğan ve yine orada vefat eden İbn Hişâm nahiv ilminde o kadar çok derinleşmiştir ki onunla aynı dönemde yaşayan kişiler onun Sîbeveyhi'den daha iyi nahiv bildiğini iddia etmişlerdir.⁷³ Arap dili ile ilgili pek çok eser veren İbn Hişâm'ın bazı kitapları şunlardır: *Muğni'l-lebîb*, *el-Î'râb fi kavâ'idi'l-i'râb*, *Evdâhu'l-mesâlik ilâ*

⁶⁹ Hadîce el-Hadîsî, a.g.e., s.268-269.

⁷⁰ ez-Zübeydî, s.213.; Şevki Dayf, s.328.

⁷¹ Şevki Dayf, s.343.

⁷² Hulusi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", DİA, XXI, 56-57.

⁷³ Şevki Dayf, s.346-347.

*Elfiyyeti İbn Mâlik, Şüzûru'z-zeheb, Katru'nnedâ, el-Câmi'u's-sagîr fi'n-nahv, Şerhu cümeli'z-Zeccâcî, Elgâzü İbn Hişâm fi'n-nahv, Nüktetü'l-İ'râb ve el-Kavâ'idu's-suğrâ.*⁷⁴ Mısır'da yetişen dil âlimleri kendilerine ait müstakil bir ekol oluşturmayı başaramamış, bilakis Bağdat ekolü gibi Basra ve Kufe dil ekollerine ait görüşler arasından tercihlerde bulunmuşlardır. Bu tercihlerde ise çoğunlukla Basra ekolüne meyledildiği görülmektedir.⁷⁵ Bu ekolün yetiştirdiği diğer âlimler ise şöyledir: Ebû Ali ed-Dînaverî (ö.289/903), Muhammed b. Velîd (ö. 298/912), Ahmed b. Muhammed b. Vellâd (ö. 332/946), Nehhâs (ö. 338/952) ve es-Suyûtî (ö. 911/1505).

3. Endülüs Ekolü

Müslümanlar Tarık b. Ziyâd komutasında hicri 92 senesinde Endülüs'ü fethederek İslam devletinin topraklarını Avrupa'ya kadar genişletmiştir. Fethin tamamlanmasından hemen sonra pek çok edip doğruya doğru giderek Arap dili ve kıraat ile ilgili dersler almışlardır. Daha sonra tekrar Endülüs'e dönen bu edipler Kur'ân-ı Kerim'i korumak amacıyla başta Kurtuba olmak üzere Endülüs'ün çeşitli yerlerinde Arap dilinin temel konuları hakkında dersler vermişlerdir. Hakiki manada Endülüs'te nahiv ilmini başlatan kişi ise İbn Osman el-Mevrûrî (ö. 198/814) olmuştur. Kisâî ve Ferrâ gibi önemli isimlerden ders alan İbn Osman, Endülüs'e ilk nahiv kitabını getiren kişidir. Nitekim o, Kisâî'nin kitabını getirmiş, bunun yanı sıra kendisi de nahiv ile alakalı bir kitap telif etmiştir.⁷⁶ Endülüslü âlimlerin hemen hemen hepsi Arap nahvini öğrenmek için dönemin başkenti Bağdat'a gitmişlerdir. Bu durum Endülüs'te ilk olarak Kufe ekolünün görüşlerinin hâkim olmasına yol açmıştır. Nitekim o dönemde Bağdat'ta baskın olan Kufe dil ekolü olmuştur. Ancak Muhammed b. Musa b. Hişâm'ın ed-Dînaverî'den Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ına ait bir nüshayı Endülüs'e getirmesiyle yeni bir dönem başlamıştır. Öyle ki Muhammed b. Musa b. Hişâm'ın vefatından sonra da pek çok âlim *el-Kitâb* ile ilgilenmiş, bu durum Kufe ekolünün görüşlerinin zayıflamasına sebep olmuştur.⁷⁷

⁷⁴ M. Reşit Özbalkçı, "İbn Hişâm en-Nahvî", DİA, XX, 74-76.

⁷⁵ İsmail Durmuş, "Nahiv", DİA, XXXII, 304.

⁷⁶ Şevki Dayf, s.288-289.

⁷⁷ Hadîce el-Hadîsî, el-Medârisu'n-nahviyye s.311.

Endülüs ekolü sonraki dönemlerde pek çok dil âlimi yetiştirmiştir. Bu isimlerden en önemlisi İbn Mâlik'tir (ö. 672/1274). Endülüs'te yetişen her âlim gibi doğuya giderek İbnü'l- Hâcib ve İbn Yaîş gibi önemli isimlerden ders alan İbn Mâlik bin beyitten oluşan *el-Elfiyye* adlı eseri ile bilinmektedir. Nahiv konularına delil getirmek için öncelikle Kur'ân'ı Kerim'e başvuran İbn Mâlik onda aradığını bulamaması durumunda hadislere, en son olarak ise Arap şiirine başvurmuştur. Nitekim o, nahiv konularında hadisten delil getirme yoluna en çok başvuran ilk kişi kabul edilmektedir.⁷⁸ İbn Mâlik'in nahiv ve sarf ile ilgili bazı önemli eserleri şunlardır: *Teshîlü'l-fevâid ve tekmi'lü'l-makâsîd*, *Şerhu't-teshîl*, *el-Kâfiyetü's-şâfiye*, *Î'câzü't-ta'rîf fi ilmi't-tasrîf*, *Tasrîfu İbn Mâlik ve Tenbîhâtü İbn Mâlik*.⁷⁹

Endülüs dil ekolünün yetiştirdiği diğer önemli simalar Ebu'l-Kâsım es-Süheylî (ö.583/1187), İbn Madâ (ö. 592/1196), İbn Harûf (ö. 609/1213), İbn Usfûr (ö. 669/1270), İbn Ebi'r-Rebî' (ö. 688/1289), İbn Âcurrûm (ö. 723/1323), Ebu Hayyân (ö. 745/1344) ve eş-Şâtîbî (ö. 790/1388) gibi isimlerdir.

1.3. NAHİV İLMİNİN İLK KURUCUSU

Nahiv ilminin ilk defa kim tarafından ortaya çıkarıldığı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Buna göre nahiv ilminin kurucusu olduğu yönünde öne sürülen isimler şu şekildedir: Hz.Ali,(ö.h.40/m.661) Abdurrahman b. Hürmüz,(ö.h.117/m.735)Nasr b. Asım,(ö.h.89/m.708) Ebu'l-Esved ed-Düelî, (ö.h.69/m.688) Abdullah b. Ebî İshak el-Hadramî. (ö.h.117/m.735) Her biri hakkında nahiv ilminin kurucusu olduğu yönündeki rivayetler çok olmakla birlikte âlimler indinde bu isimlerden Ebu'l-Esved ed-Düelî ve Abdullah b. Ebî İshak el-Hadramî isimleri daha çok öne çıkmaktadır.

Suyûtî *el-Müzhir'de* Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin mushafı ilk olarak noktalayan kişi olduğunu belirtmektedir. Ebu Hâtim de Halil b. Ahmed el-Ferahîdî'den naklen Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin arkadaşlarından en maharetlisinin Anbese el-Fîl olduğunu ve Meymûn el-Akran'ın da kendisinden ders aldığını belirtmektedir. Bunları zikrettikten sonra Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin arkadaşları arasında Abdullah b. Ebi İshak el-Hadramî

⁷⁸ Şevki Dayf, s.310.

⁷⁹ Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâî", DİA, 169-170.

gibisinin olmadığını belirterek ondan sitayişle bahsetmektedir. El-Hadramî'nin Basra mektebinin en bilgini ve en çok nakilde bulunan âlim olduğu, nahvi babalarına ayırarak kıyası vaz ettiği gibi bilgiler ilgili rivayetlerde yer almaktadır. Zebidî'nin *Tabakât*'ında İbn Sellâm Abdullah b. Ebî İshak el-Hadramî hakkında nahvi ilk olarak kıyasıyla ve illetleriyle şerh eden kişinin o olduğunu söylemektedir.⁸⁰

Bu minvalde Ebu'l-Berakât Kemalüddin el-Enbârî'nin kaleme aldığı *Nüzhetü'l-Elibbâ'da* el-Hadrami hakkında nahvi ilk olarak illetleriyle açıklayan kişi olduğunu belirtilmektedir. Ebu'l-Esved ed-Düelî'ye gelince kendisinin mushafı noktalamasındaki yani ref, nasb ve cer alâmetlerini ortaya koymasındaki amacı dili yaygınlaşan hatalardan korumanın ötesine geçmemiştir. Bununla birlikte Ebu'l-Esved'in bu girişimi azımsanmayacak kadar öneme sahiptir. Ahmed Emin *Duha'l-İslam* kitabında bu duruma işaret etmiş, Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin bu katkısına vurgu yapmıştır. Yine bu önemli girişime Sadi el-Afganî *Usûlu'n-Nahv* isimli eserinde şu şekilde dikkat çekmiştir: Şekil (noktalama ve harekeleme) metinlerin korunması açısından nahvin sınırlarından daha önemlidir. Belki de bu çalışma Arapça için şu ana kadar yapılan en büyük hizmettir.⁸¹

el-Hadramî'nin ardından çok önemli insanlar gelmiş ve bu kişiler kıyası esas almışlardır. Bunlar arasında İsa b. Amr es-Sekafî (ö.h. 149/m.766) *Usûlu'n-Nahv* adlı eserinde kullanımı çok olan ifade ve yapılaraya yer vermiş kullanımı az olan kıyasa uymayan şâz ifadeleri de farklı lehçeler (لغات) olarak isimlendirmiştir. Aynı yöntemi *el-İkmâl* adlı eserinde de uygulamıştır. Bu önemli iki eser Sîbeveyh'in de *el-Kitâb*'ında esas aldığı kitaplardandır.

Aynı şekilde yedi kurrâdan biri olan Ebû Amr Zebban b. Alâ (ö.h.154/m.771) da eserlerinde İsa b. Amr es-Sekafî'nin yöntemini takip etmiştir. Bu iki önemli isme ek olarak kendisinden Sîbeveyh'in, Kisâî'nin ve Ferrâ'nın Nahiv Usûlü dersleri aldığı Yunus b. Habib (ö.h.182/m.798) şiir eleştirisinde, nahivde ve lugat ilminde önde gelen isimlerden biridir.

⁸⁰ Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Müzhir fi Ulûmi'l-Lugati ve Envâihâ*, (thk: Fuat Ali Mansur), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, II, 265.

⁸¹ Salahuddin ez-Za'belâvî, *Dirâsetün fi'n-Nahv*, s. 6.

Bu önemli isimlerden sonra Halil b. Ahmed el-Ferahidî (ö.h.175/m.786) gelmiştir. Kendisi nahivcilerin önde gelen isimlerindedir. Ez-Zebidî el-İşbilî el-Endelüsî *Muhtasarı Kitabı'l-Ayn* isimli eserinde Halil b. Ahmed'in nahvi yayarak alanını genişlettiğini, illetlerini gerekçelendirdiğini, anlamlarını ortaya çıkardığını, delil getirme konusunda sonuna kadar sınırları zorladığını belirtmekte fakat bununla birlikte bu konuda herhangi bir kitap veya risale telif etmediğini zikretmektedir. Fakat nahiv alanındaki bu birikimi öğrencisi Sîbeveyh'e ilham vermiş ve o da nahiv ilmi sahasında bizlere ulaşan en hacimli ve en önemli eserlerden biri olan *el-Kitâb* adlı eserini telif etmiştir. Yine İbnü'l-Enbârî *Nüzhetü'l-Elibbâ* adlı eserinde Halil b. Ahmed'in kıyasın tashihinde ve nahvi meselelerin istihrâcî ve illetlendirilmesinde mahir biri ve zirveye ulaşmış biri olduğunu söyler.⁸²

Halil b. Ahmed'in dil alanında yaptığı çalışmalar onun üstün zekâsının bir göstergesi olarak önümüzde durmaktadır. Nahiv alanında önemli bir akımın oluşmasında öncülük etmiştir. Sadece nahiv ile ilgilenmemiş Arapça ilk sözlük olan *Kitabu'l-Ayn*'ı telif etmiştir. Bu kitabında kelimeleri harflerin mahreçlerine göre tertip etmiştir. el-Ezherî'nin *Tezhib* adlı eseri, İbn Abbâd'ın *Muhit'i* ve el-Kâlî'nin *el-Bârî* adlı eserleri bu yöntemle kaleme alınan sözlüklerden bazılarıdır.

Sîbeveyh'in(ö.h.180/m.796) kendisinden nakil yaptığı isimlerden biri de el-Ahfeş el-Kebir (ö.h.177/m.793)dir. Kendisinin herhangi bir kıyas veya nahiv kuralları konusunda ta'lîle sahip olup olmadığı konusunda bir bilgi mevcut değildir. Fakat kendisinin zihni bir istidlâl yaptığında dilin en özel yapılarına kadar inebildiği bilinmektedir. İrabda belli bir yöntemi belirlemiş ve manaya daha çok bağlı kalmıştır.⁸³

Yukarıda zikredilenlerden yola çıkarak Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin nahiv ilminin kurucusu olduğu, dilde kıyası ilk olarak vaz ettiği görüşünün hatalı olduğu yönündeki kanaatimizi desteklemektedir. Bunun yanında Ebu'l-Esved'in bu konuda öne

⁸² el- Enbârî, *Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ*, Tab'atü Mısır, h. 1294, s. 45.

⁸³ Salahuddin ez-Za'belâvî, *Dirâsetün fî'n-Nahv*, s. 6.

ıkarılmasının sebebi ise Mushafı noktalamasından ötürüdür. Şayet bu girişimi yapmamıŐ olsaydı belki de ismi nahiv alanında bu kadar anılmayacaktı⁸⁴.

⁸⁴ el-Ukberi, *el-Lübâb f İleli'l-İ'râb*, s.13.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN HÂCİB VE eL-HİNDÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. İBN HÂCİB'İN HAYATI VE ESERLERİ

2.1.1. Hayatı

Tam adı Ebû Amr Osman b. Ömer b. Ebi Bekr b. Yunus olan İbn Hâcib Malikî fakihidir. İbn Hâcib lakabı babasının, Selahattin Eyyübî'nin dayısının oğlu olan Emir İzzettin Mûsek'e hâciplik yapmasından gelir. İbn Hâcib, küçüklüğünden itibaren İslami ilimlerle işigal etmiştir. Kahire'de Mâlikî fikhî, Arapça ve Kıraat gibi ilimleri tahsil etmiştir. Sonrasında Dımeşk'e giderek Dımeşk Camii'nde Mâlikî zâviyesine giderek ders halkalarına devam etmiştir. Sonraları ise Kahire'ye dönmüş ve birçok kişi kendisinden istifade etmiştir. Son olarak İskenderiye'ye yerleşen İbn Hâcib hicrî 646/1249'da vefat etti.⁸⁵

Birçok alanda kendini yetiştiren İbn Hâcib özellikle de Arapça ile ilgili ilimlerde öne çıkmaktadır. Sarf ve nahiv alanlarında yazdığı eserler medreselerde okutulmuş ana ders kitapları haline gelmiştir.

2.1.2. Eserleri

Birçok alanda eser veren ve velûd bir âlim olan İbn Hâcib'in eserlerinin bazıları şunlardır:

el-Kâfiye: Nahiv alanında yazdığı muhtasar bir eserdir. Üzerine birçok şerh yazılmıştır. Tahkik ettiğimiz el-Muâfiye isimli eser de el-Kâfiye üzerine yazılan en önemli şerhlerden biridir.

eş-Şâfiye: Sarf alanında yazdığı bir eserdir.

Muhtasaru'l-Fıkh: Mâlikî fikhî alanında telif ettiği bir eserdir. *Câmiu'l-Ummuhât* ismiyle de bilinir.

⁸⁵ Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. İbn Halekân Vefayâtu'l-A'yan, (thk: İhsan Abbas), Dâru Sâdır, Beyrut, 194, I, s. 314; Taşköprüzâde, Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde, y.y., Haydarabâd, h. 1329, I, s. 117; Muhammed Diyâb, Âdabu'l-Luga, y.y., Mısır, 1900, III, s. 53.

Maksadu'l- Celil: Aruz alanında yazdığı bir kasidedir.

Münteha's-Sûl ve'l-Emel fî İlme'îl- Usûl ve'l- Cedel: Fıkıh usûlü alanında kaleme aldığı bir eserdir.

el-Îzâh: Zemahşerî'nin "el-Mufassal" isimli eseri üzerine yazdığı bir eserdir.

2.1.3. el-Kâfiye ve Şerhleri

el-Kâfiye metninin tanıtılacağı bu başlık altında el-Hindî'nin neden başka bir metni değil de el-Kâfiye'yi şerh ettiği sorusunun cevabı bulunabilir.

2.1.3.1. el-Kâfiye

el-Kâfiye nahiv ilmi alanında İbn Hâcib tarafından kaleme alınmış muhtasar bir giriş kitabıdır. Giriş kitabı olmasına rağmen nahvi meseleleri düzen ve tertip içerisinde sunan bir metindir. Bu yönüyle *el-Kâfiye* nahiv ilminin özünü içeren bir mukaddime olarak bilinmektedir. Yazıldığı günden bu yana âlimlerin ilgi odağı olmuş ve üzerine yazılmış birçok şerhe, hâşiyeye ve manzumelere konu olmuştur.

el-Kâfiye, Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'ının özeti şeklindedir. *el-Mufassal* ise dört bölümden oluşan bir kitaptır. Birinci bölümde isimleri, ikinci bölümde fiilleri, üçüncü bölümde ise harfleri ele almaktadır. Dördüncü bölüm ise isimler ve fiillerde ortak olan imâle, idgâm, hemze-i hafife, vakıf, iltikâu's-sâkineyn gibi konuları ele almaktadır.

İbn Hâcib, *el-Mufassal*'dan nahvi konuları alarak müstakil bir biçimde *el-Kâfiye* olarak isimlendirdiği kitabı telif etmiştir. Yine aynı kitaptan Sarf konularını çıkararak müstakil bir kitap olarak eş-*Şâfiye* ismini verdiği kitabı kaleme almıştır. Bu iki kitap kendi alanlarında birer mukaddime olarak meşhur olmuşlardır. Bu noktada İbn Hâcib sadece nahiv ile sarfın arasını ayırmamış, gerekli yerlerde kendinden öncekilere muhalif olmuş ve bazı yerlerde de düzeltme ve eklemelerde bulunmuştur.

İbn Hâcib, Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ını, Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'ını incelemiş ve nahiv malzemesini bir araya getirerek *el-Kâfiye* isimli eserini yazmıştır. Bu eser üzerine yazıldığı dönemden bu yana 140'tan fazla şerh yazılmıştır. ed-Demâyînî,

Tâcu't-Tebrîzî'den naklen İbn Mâlik'in İbn Hâcib'ten ilim talep ettiğinde ona *el-Kâfiye*'yi okuduğunu belirtmektedir. Kâtip Çelebi bu eserle ilgili şu sözlere yer vermiştir: “Şöhretinden dolayı tarife ihtiyaç duymayan bir eserdir.”⁸⁶

Suyûtî, İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*'de bazı meselelerde diğer nahivcilere muhalefet ettiğini ve ilgili meselelerdeki problemleri zikrederek onları ilzam ettiğini zikretmektedir.⁸⁷ Eser özellikle de Irak ve Yemen bölgesinde büyük ilgi görmüştür. En önemli şerhleri arasında Radî el-Esterabâdî'nin *Şerhu'l-Kâfiye*, Molla Câmî'nin *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye* ve tezimize konu olan el-Hindî'nin *el-Muâfiye* isimli şerhleri zikredilebilir. *el-Kâfiye* ele aldığı meseleler bakımından *el-Elfiye*'den daha az kapsamlı olsa da mantığa ve akla yatkın yapısıyla eğitim ve öğretim açısından elverişli bir eserdir. Bunun yanında *el-Kâfiye* ile ilgili Ebu Hayyan el-Endelüsî'nin olumsuz bir eleştiri olarak zikrettiği “Bu, fakihlerin nahvidir”⁸⁸ sözü bu kitabın değerini azaltmamaktadır. Kanaatimizce Ebu Hayyân el-Endelüsî'nin bu değerlendirmesi Endülüs'te *el-Kâfiye*'nin revaçta olmamasından ve içerisinde barındırdığı sistematik düzenin mantık ve usûl-u fıkıh ilimlerinin etkisinde kalmasından kaynaklanmaktadır.

2.1.3.2. el-Kâfiye'nin Şerhleri

el-Kâfiye'nin tahkikini yapan Dr. Tarık Necm Abdullah'a göre bu önemli eser aralarında farklı milletlerden âlimlerin de bulunduğu 100'den fazla âlim tarafından şerh edilmiştir.

Eserin basılan bazı şerhlerini şöylece sıralamak mümkündür:

1- İbn Hâcib'in kendi eserine yazdığı şerh, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Kâfiye fi İlmi'l-İ'râb* adıyla Dr. Cemal Abdu'l-Âti'nin tahkiki ile hicrî 1418 yılında basılmıştır.

2- Cemaluddin b. Mâlik (ö.h.672/m.1274) tenkit ve talikiyle birlikte *el-Kâfiye*'yi şerhetmiş ve eserine *et-Tuhfe* adını vermiştir. Eseri Bedreddin Ebû Abdullah

⁸⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'il Kütübi ve'l-Fünûn*, y.y., 1941, II, 1270.

⁸⁷ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakati'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, y.y., Mısır, h. 1326, II, 125.

⁸⁸ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, (thk: Helmut Ritir), İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 2000, V, 175; Tâcüddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, (thk: Mahmut Muhammet et-Tanâhî), Dâru Hicr, Kahire, h. 1413, III, 69; İbn Hacer el-Askâlânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi A'yâni'l-Miati's-Sâmine*, Tab'atü Meclisi Dâritai'l-Osmâniyye, Haydarabâd, 1972, VI, 59.

b. Cemaat derleyip toplamış, Ahmed Ali Kaid el-Misbahî tahkik ederek hicrî 1410 yılında yüksek lisans tezi olarak sunmuştur.

3- *el-Kâfiye* üzerine yazılan en önemli şerhlerden biri olan ve Radiyyüddin el-Esterabâdî tarafından kaleme alınan *Şerhu'l-Kâfiye* isimli eser birçok kez tahkik edilerek basılmıştır. Bunlardan birincisi, Cürcanî hâşiyesiyle birlikte Beyrut'ta basılmıştır. İkincisi Riyad'da İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye tarafından hicrî 1417 yılında bastırılmış ve Dr. Hasan el-Hıfzî ve Dr. Yahya Beşir el-Mısırî tarafından dört cilt halinde tahkiki yapılmıştır. Üçüncüsü, Yusuf Hasan Ömer tarafından tahkik edilmiş ve Libya Karyunus Üniversitesi tarafından basılmıştır.

4- Kavvâs olarak bilinen İzzettin Abdülaziz el-Mevsılî'nin şerhi de bu önemli şerhler arasında zikredilebilir. Dr. Ali Şevmelî tarafından tahkik edilmiştir.

5- Felekü'l-Alâ et-Tebrîzî el-Erdebilî'nin *el-Hâdiye ilâ Halli'l-Kâfiye* adlı şerhi de önemli şerhler arasında sayılabilir. Zeki Fehim el-Âlûsî tarafından tahkiki yapılarak Ezher Üniversitesinde yüksek lisans tezi olarak sunulmuştur.

6- Takiyyüddin İbrahim el-Bağdâdî (ö.h. 737/m.1336) tarafından kaleme alınan şerh, *et-Tuhfetü's-Şâfiye fî Şerhi'l-Kâfiye* ismini taşımaktadır. Bu değerli eser ise İmam Hasan el-Cebûrî tarafından tahkik edilmiş ve Ezher Üniversitesi'nde doktora tezi olarak sunulmuştur.

7- İmadüddin Yahya b. Hamza el-Alevî (ö.h. 749/m.1348) tarafından kaleme alınan şerhin ismi *el-Ezher es-Sâfiye* dir. Bu şerhin ilk cildi Dr. Abdulhamid Mustafa tarafından, ikinci cildi ise Prof. Dr. Muhammed Ali Salim tarafından el-Ezher Üniversitesi'nde tahkik edilmiştir.

8- İsmail b. İbrahim b. Atiyye en-Necrânî (ö.h. 794/m.1392) tarafından kaleme alınan *el-Esrâr es-Sâfiye ve'l-Hulâsâtu's-Sâfiye fî Keşfi'l-Mukaddimeti'l-Kâfiye* isimli şerhin ilk cildi Abdulmecid İbrahim Âli Şeyh, ikinci cilt ise Abdulhâdî el-Gâmîdî tarafından Ümmü'l-Kurâ Üniversitesinde yüksek lisans tezi olarak 1416 yılında hazırlanmıştır.

9- Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kureşî (ö. h. 837m.1433) tarafından yazılan ve *el-Burudü'd-Dâfiye ve'l-Ukûd'us-Sâfiyetü'l-Kâfiletü li'l-Kâfiye* isimli şerhi de bu önemli şerhler arasında zikredebiliriz. Bu şerh de hicrî 1411 yılında Ümmü'l-Kura üniversitesinde yüksek lisans tezi olmak üzere tahkik edilmiştir.

10- Mehdi Salah b. Ali b. Muhammed Ebi el-Kâsım (ö.h. 849/m.1455) tarafından kaleme alınan *en-Necmü's-Sâkib Şerhu Kâfiyeti İbn Hâcib* ismini taşımaktadır. Dr. Muhammed Cuma Hasan Neb'a tarafından tahkik edilmiş Yemen'de tarafından iki cilt halinde 1424 yılında basılmıştır.

Bu önemli eserin burada zikredilenlerin dışında onlarca şerhi vardır. Yukarıda da değindiğimiz gibi *el-Kâfiye* yazıldığı dönemden beri büyük bir ilgiye mazhar olmuş kendi çağını aşmıştır.

2.2. EL-HİNDÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.2.1. Hayatı

Hayatı hakkında tabakât ve terâcim eserlerinde çok az bilgiye yer verilen el-Hindî'nin tam adı Ahmed b. Ömer ez-Zâvelî Devletâbâdî Şihâbu'd-din İbn Şemsü'd-din'dir. Bugün Hindistan devleti sınırları içerisinde bulunan Devletâbâd'ta doğmuş ve burada yetişmiştir. el-Hindî lakabının yanında Devletâbâdî lakabıyla da bilinmektedir. el-Kâdî Abdu'l-Muktedir eş-Şureyhî el-Kindî ve Mevlâna Hâcegî ed-Dihlevî'den ders almıştır. Fıkıh, Usûl ve Arapça ilimlerindeki yetkinliği ile öne çıkmaktadır. Zekâsı ve güçlü hafızaya sahip olduğu, hocaları tarafından belirtilmektedir. Bir defasında hocası Abdu'l-Muktedir'e geldiğinde hocası şu ifadeyi kullanmıştır: “Bana cildi ilim, eti ilim ve kemiği ilim olan bir adam geldi.”

el-Hindî bazı nedenlerden dolayı Cavnûr'a yerleşmiş ve buranın hükümdarı İbrahim eş-Şarkî tarafından saygı ve itibar görmüştür. Bu ikram ve itibar doğrultusunda değerlendirebileceğimiz bir şekilde hükümdarın, yanında oturması için kendisine gümüşten yapılmış bir sandalye yaptırdığı söylenmektedir. İlimde ulaştığı dereceden dolayı hükümdar İbrahim eş-Şarkî tarafından kendisi kâdilkudât mevkiine getirilmiştir.

el-Hindî, Cavnûr'da (ö.h.849/m.1455)'te vefat etmiştir. Sultan İbrahim eş-Şarkî camisinin ve medresesinin güneyine defnedilmiştir.

2.2.2. Eserleri

el-Hindî Devletâbâdî birçok alanda eser veren bir âlimdir. Dil ve Fıkıh alanlarında yazdığı eserler büyük öneme sahiptir. Eserlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. *el-İrşâd fi'n-Nahv*
2. *el-Bahru'l-Mevvâc ve's-Serrâc el-Vehhâc fi tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm*: Farsça kaleme aldığı bir tefsirdir.
3. *Bediu'l- Mizan fi'l-Belâgati ve'l-Beyân*
4. *Şerhu Usûlü'l-Pezdevî*: Emir bahsine kadar yazabilmiştir.
5. *Şerhun alâ Bânet Suâd*: Kaside-i Bürde üzerine yazdığı şerhtir.
6. *Risâletun fi Taksîmi'l-Ulûm*: Farsça kalaem aldığı bir risaledir.
7. *Menâkibu's-Sâdât*: Farsça yazdığı bir eserdir.
8. *Hidâyetü's-Süadâ*: Farsça telif ettiği bir eserdir.
9. *Risaletün fi'l-Akîdeti'l-İslâmiyye*
10. *el-Muâfiyetü fi Şerhi'l-Kâfiye*: Bu şerh tahkikini yaptığımız şerhtir.

2.2.3. el-Muâfiye fi Şerh'il-Kâfiye İsimli Eserin Tahlili

2.2.3.1. Eserin Müellife Nispeti

Eserin müellife nispetinde herhangi bir sıkıntı olmayıp birçok yolla ona ait olduğu kesindir. Müellifin kendisinin bu alanda bir eseri olduğunu belirtmesi, muasırı olan âlimlerin bu alanda kitabının olduğunu ifade etmesi, hayatına yer veren tabakat ve terâcim kitaplarında müellifin bu alanda kitabının olduğuna dair bilgiler vermesi bu kabildendir. Özellikle de müellifin hayatını anlatan terâcim kitaplarında *el-Muâfiye fi Şerhi Kâfiyeti İbni'l- Hâcib* adında bir eserinin olduğuna dair bilgi verdiklerini tespit ettik.

2.2.3.2. Eserin İlmî Açısından Değeri

el-Hindî'nin el-*Kâfiye* üzerine yazmış olduğu bu şerh birçok açıdan öne çıkmaktadır

* el-Hindî bu şerhinde İbn Mâlik ve Radî el-Esterabâdî'nin ekolünü benimsemiş meseleler arasındaki farklılıkların üslubu ve görüş tercihi konusunda bu ekole tabi olmuştur.

* Eserinde birçok meseleyle ilgili çokça şâhid (delil) kullanmıştır.

* el-Hindî, şerhinde ne çok ayrıntıya yer vererek uzatmış ne de meseleleri ihmal edecek, anlaşılmasını zorlaştıracak derecede özet yapmıştır. O bu çerçevede meselelerin açıklamasına genişçe yer veren Radî el-Esterabâdî'nin ile meselelerin açıklamasını kısa tutup özetleyen İbn Hâcib ve İbn Cema' arasında orta yolu benimsemiştir. Bu yönüyle kanaatimizce bu ilmi tahsil etmek isteyenler için en faydalı yolu benimsemiştir.

* Nahvi ta'lîllere (gerekçelendirme) çokça yer verilen bu şerh, özellikle de pedagojik açıdan eğitim ve öğretim amacına uygun olan bir şerh olarak yazılmıştır. el-Hindî'nin şerhinde bu yöntemi kullanmasında metnin yazarı İbn Hâcib'in illet ve talil konusundaki derin ilgisinin etkili olduğu açıktır. Zira İbn Hâcib, Fıkıh ve Usûl-u Fıkıh ilimlerindeki birikimini nahiv alanındaki meselelerin izahında da göstermiş ve bunu el-*Kâfiye* isimli eserinde ortaya koymuştur. Bunun yanında İbn Hâcib'in nahiv alanında ta'lîli etkili olarak kullanmasında kendisine kadar gelen nahiv malzemesinin fakihlerin, kelimcilerin illet ve ta'lîl çalışmalarından etkilenmesinin de etkisi yadsınamaz bir olgudur.

2.2.3.3. Eserde el-Hindî'nin Esas Aldığı Kaynaklar

2.2.3.3.1. Kur'ân-ı Kerim

Arap dilbilimcileri ve nahivciler dilsel mesele ve ihtilaflarında öncelikle Kur'ân'ı ana kaynak olarak benimsemişler ve delil olarak ayetleri kullanmışlardır. el-Hindî de birçok yerde ayetleri delil olarak kullanmış birçok kuralı ortaya koyarken

ayetlerden örneklerle ispatına çalışmıştır. Bazı meselelerde ise görüşüne muhalif olan kişilere ilgili ayetlerden hareketle cevap vermiş ayetleri delil olarak getirirken sadece delalet eden kısmı zikretmiş, diğer şarihlerin yaptığı gibi ayetin tamamına yer vermemiştir.

el-Hindî önce nahiv ile ilgili bir meseleyi zikretmekte ardından konu ile ilgili ayetleri delil olarak getirmektedir. Akabinde ise mesele ile ilgili ayete dayanarak ortaya koyduğu kaideyi ayrıntıları ile birlikte açıklamaktadır. Örnek olarak fiil-i mâzinin vucûben hazfine

{ وَإِنْ أَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ }⁸⁹ ayetini zikretmektedir. el-Hindî "إن" ve "لو" edatlarının fiilin başına lafzen veya takdirene gelmesi konusunu ele alırken إن "لو طلعت الشمس" cümlesini lafzen gelmesine, yukarıda zikri geçen ayeti takdirene gelmesine örnek olarak vermektedir. Zira ayette إن şart edatından sonra takdirene bir fiil bulunmaktadır.

Kur'ânî istişhâdı öncelemesinden dolayı birçok konuda Kur'ânî istişhâd ile son kararı vermiş ve tercih sebebi olarak görmüştür. Örneğin Basralıların tenâzu' konusundaki -birinci fiilin de amelde bulunabilmesini tecviz etmekle birlikte- ikinci fiilin amelde bulunacağı yönündeki görüşlerine destek olarak bu kullanımın Kur'ân'da ve fasih kişilerin lugatındaki kullanımlarında çokça bulunmasını ileri sürmektedir. Çünkü Basra'lılar ikinci fiilin mef'ûle daha yakın olduğunu, bu yüzden mef'ûl almaya daha güçlü olduğunu ve birinci fiil amel ederse mef'ûlle fiilin arasının açılacağını bundan dolayı ikinci fiili tercih etmenin daha uygun olduğunu delil olarak gösterirler.

2.2.3.3.2. Hadis

Hadislerle istişhâd (delillendirme) konusunda nahivciler arasında farklılıklar vardır. Buna göre bir kısım nahiv âlimi hadis ile istişhâdı mutlak olarak kabul etmezler. Buna delil olarak ise hadislerin büyük çoğunluğunun mana ile rivayet olmasını getirmişlerdir. Zira hadisler tedvin edilmeden önce aslen Arap olmayanlar tarafından manen dillendirilmiş kendilerinin ibareleriyle telaffuz edilmiştir. Bu görüşü savunan

⁸⁹ Tevbe, 9/6.

önemli isimlerden öne çıkanları İbn Dâi' ve Ebû Hayyan'dır. Diğer kısım nahiv âlimi ise hadis ile istişhâda mutlak olarak cevaz vermiştir. Bu kısmın önde gelen isimleri ise İbn Harûf, İbn Mâlik ve Radî el-Esterabâdî'dir.

el-Hindî bu konuda İbn Mâlik ve Radî el-Esterabâdî'yi takip etmekte olup hadislerle istişhâta bulunmuştur. Fakat Kur'ân-ı Kerîm ve şiirden örneklere kıyasla istişhâta daha az hadis kullanmıştır. Hadisle istişhâdına bir örnek olarak tenâzu' (التنازع) konusunda tenâzu'nun sadece iki fiille sınırlı kalmadığını ikiden fazla fiille de olabileceğine delil olarak şu hadisi zikretmektedir:

قال صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا صَلَّيْتَ وَسَلَّمْتَ وَبَارَكْتَ وَرَحِمْتَ وَتَرَحَّمْتَ عَلَيَّ إِبْرَاهِيمَ.

2.2.3.3.3. Şiir

el-Hindî nahvi meselelerde delil olarak şiiri de kullanmıştır. Özellikle de şiirle istişhâda önem vermesinin bir göstergesi olarak şerhinde birçok şiir bulunduğunu görmekteyiz. Şiirden istişhâd olarak getirdiği isimler kendilerinden şiir istişhâdın caiz olduğu Cahiliye şairleri, Muhadramûn ve İslam dönemi şairleridir. Bu şairlere örnek olarak; Züheyr b. Ebî Sülma, İmrü'ül-Kays, Tarafe b. Abd, Hasan b. Sabit ve Cerîr verilebilir. Recez ile istişhâd ettiği şairlere ise el-Ucâc ve Ruûbe örnek verilebilir.

2.2.3.3.4. Deyimler ve Arap Atasözleri

el-Hindî istişhâta deyim ve önemli kitaplarında bulunan Arapların diline pelesenk olmuş sözleri ve atasözlerini de kullanmıştır. Bu türden söz ve atasözlerin, kaide oluşturmada ve bu kaideleri temellendirmedeki gücünü asla göz ardı etmemiştir. Kitabında bu delilleri kullanmadaki yöntemi diğer delilleri arz etmesindeki yöntemiyle aynıdır. Yani önce nahvi ya da dilsel meseleyi zikredip söz ve atasözleriyle desteklemekte ve akabinde bu meseleleri delillendirmektedir. Bu tür istişhâdına bir örnek olarak ism-i tafdil konusundaki şu açıklamasına yer verilebilir: Şayet ism-i tafdil kullanımında açık görünür kusurlar kastediliyorsa bu kullanım doğrudur. Fakat “أحمق” (أحمق) (Hebenneka'dan daha ahmak) meseline olduğu gibi أحمق kelimesi açık kusur olmamasına rağmen ism-i tafdil manasında kullanılmıştır. Ancak bu örneğin şâz olduğu konusunda hükme varmışlardır.

2.2.3.4. el-Hindî'nin Eserin Şerhinde Kullandığı Yöntem

Türkiye'de el-Kâfiye'nin en meşhur şerhi Molla Câmî'ye ait olduğu için onun yöntemi ile el-Muâfiye'nin yöntemini karşılaştırmamız yerinde olacaktır.

el-Kâfiye'nin bir başka ve daha meşhur olan şerhi Molla Câmî'ye ait *el-Fevâdiu'z-Ziyaiyye* eseridir. Molla Câmî hicrî 898'de vefat etmiştir. el-Hindî ise h. 849'da vefat etmiştir. Buradan hareketle Molla Câmî'nin el-Hindî'den istifade ettiğini söyleyebiliriz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Molla Câmî birçok yerde el-Hindî'nin cümlelerinin harfi harfine nakletmiştir. Bazı yerlerde de manen nakle şahit olduk. Bu tür noktalarda bu duruma dipnotta yer verdik. Bu alıntı Molla Câmî'nin değerini azaltmaz. Zira birçok âlim adet olduğu üzere bu yöntemi kullanmaktadır. el-Hindî, Molla Câmî'ye nazaran istişhâd için daha çok malzeme kullanmaktadır.

Kanaatimize göre Molla Câmî'nin yöntemi, el-Hindî'nin ve es- Suyûtî'nin yöntemleri gibi başarılı bir yöntemdir. Burada öğrenci, metni kelime kelime okuyup şerhini de bütün olarak okuyabilmektedir. Böylece konu bütünlüğü sağlanmış olur. Ayrıca bir başarılı yöntem de – bu ilimleri öğreten araştırmacıların bildirimlerine görebelli bir bölümü okuduktan sonra ilgili bölümün şerhini delilleriyle birlikte okumaktır ki böylelikle öğrenci hem metni hem de şerhi bir bütün olarak görebilmektedir.

el-Hindî'nin el-Kâfiye üzerine yazdığı el-Muâfiye isimli şerhte izlediği yöntemi maddeler halinde aşağıda açıklanacaktır:

* Genellikle ilmi bir metin şerh edilirken ilgili metinle ilgilenecek kişilere kolaylık sağlanması için konularına göre taksim edilip konular arası geçişe dikkat çekilmektedir. Şayet bu şekilde bir yol izlenmediğinde ilgili metnin anlaşılması ve metnin şerhinden umulan gayeye tam olarak ulaşılamamaktadır. el-Hindî nahiv eğitim ve öğretimi alanında en önemli eserlerden biri sayılan *el-Kâfiye* metnini şerh ederken konularına göre metni kısımlarına ayırarak şerh etmiş İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*deki konu akışı ve düzenine muvafık kalmıştır.

* el-Hindî metni şerh ederken metin ile şerhi iç içe yazmıştır. Bu yöntemde metin ile şerh kısmını ayıran işaretlerin bulunmadığı yerlerde metin kısmı ile şerhi birbirinden ayırt etmek zor olmaktadır.

* Şerhin genelinde İbn Hâcib'in konu ile ilgili söyledikleri zikredildikten sonra yine mezkûr konularla ilgili terimlerin tanımlarına yer verilmiştir.

* el-Hindî metnin şerhinde meseleleri ele alırken yalnızca kelimelerin açıklamasıyla yetinmemiş meselelere açıklık getirerek bazen kendi görüşünü belirtmiştir. Bazen de nahiv alanında otoriter isimlerden alıntılarla tartışmalı konularda kendine yakın olan görüşü desteklemek adına birçok delil kullanmıştır.

* el-Hindî metnin şerhinde, Radî el-Esterâbâdî'nin *el-Kâfiye* üzerine şerhi gibi belirli şerhleri de göz önüne alarak birçok şerhten istifade etmiştir. Şerh ederken özellikle diğer şârihlerin şerh etmediği yerlere vurgu yapmış ve bu noktalardaki kapalı meselelere açıklık getirmiştir. Diğer şârihlerin özet olarak yaptığı açıklamalarını ihtiyaca binaen ayrıntılarıyla birlikte açıklamıştır. Bazı yerlerde de diğer şârihlerin uzun açıklamalarını uygun bir şekilde özetleyerek açıklamıştır.

2.2.3.5. Eser Üzerine Yazılan Hâşiyeler

Abdullah Muhammed Habeşî *Câmiu's-Şurûh ve'l-Havâşî* isimli eserinde el-Hindî'nin el-Muâfiye isimli eseri üzerine yazılan birçok hâşiyeyi zikreder biz burada bunlardan beş tanesine yer vereceğiz:

- * Hâşiyetü Abdullah b. İbrahim eş-Şebşîr (ö. h. 924/m.1518)
- * Hâşiyetü Gıyasü'd-Dîn Mansûr (ö. h. 949/m.1542)
- * Hâşiyetü Şihâbuddin Alaüddin et-Tevkânî (ö. h. 973/m.1565)
- * Hâşiyetü'l-Kâzrûnî
- * Hâşiyetü Alâüddin el-Cunburî

Kâtip Çelebi *Keşfu'z-Zünûn*'da Meyyanullah el-Cânbûrî'nin de bu eser üzerine hâşiyesi olduğunu zikretmektedir. Bunun yanında Tevkânî'nin, Kâzrûnî'nin ve

Gıyasu'd-Din Mansûr eş-Şîrâzi'nin de *el-Muâfiye* üzerine şerhleri olduğu bilinmektedir.⁹⁰

2.2.3.6. Eser Hakkında Değerlendirme

Yazma eserlerin yazımında genel olarak karşılaşılan bazı hatalar bu eserlerin ilmi kıymetini azaltmamaktadır. Fakat akademik bir araştırmanın gereği olarak burada tahkikini yaptığımız *el-Muâfiye* adlı eserde karşılaştığımız hata ve mülahazalara yer vereceğiz.

el-Hindî şerhinde kendisinden önce yazılan kitaplardan nakil yaparken nakil yaptığı kaynak ve isimlere işaret etmemiştir. Özellikle de bu durum er-Radî el-Esterabâdî'den yapılan alıntılarda görülmektedir. Bu tür yapılan alıntılarda kitap ve isme referans vermeme durumu o dönemde bir olgu olarak kabul ediliyordu. el-Hindî de bu konuda döneminin telif ve şerh üslubunu takip etmiştir. Yine yazar *el-Kâfiye*'yi şerh ederken konu sırasına göre şerh ve açıklamalara yer vermiştir. Fakat ilgili konuları konu başlıklarıyla belirtmemiş konu başlıklarına yer vermemiştir. Bu ise bu kitabı okuyup anlamak isteyenler ve araştırmacılar için konular arası geçişte zorluk oluşturmaktadır.

Şerhte bazı konular, uzun tutulup açıklanması gerektiği yerde kısa tutulup özetlenmiş, bazı konular ise özetlenip kısa tutulması gerektiği halde uzatılmıştır. Dikkat çeken diğer bir konu da birçok yerde ilgili kısmın açıklaması yapıldıktan sonra akabinde “وفيه” ibaresi gelmektedir. Müellif bu ifadeyi açıklamamış kapalı olarak bırakmıştır. Bize göre şayet el-Hindî her ne kadar bu ibareyi açıklamamış ta olsa bu ibareyi ilgili meseleyi açıkladıktan sonra meselenin açıklamasında tam kesin bir görüş belirtmediği yerlerde kullanmıştır.

⁹⁰ Abdulhay Fahrudin, et-Tâlibî, *el-İ'lâm bimen fi Târîhi'l-Hind mine'l-A'lâm*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1999, III, 233-234; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1725; *Hediyyetü'l-Ârifîn*, Tab'atü İstanbul, 1955, I, 67; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlmi'i-Melâyîn, Beyrut, 2002, I, 187.

SONUÇ

Bu çalışmada İbn Hâcib'in el-Kâfiye adlı eseri üzerine el-Hindî'nin yapmış olduğu el-Muâfiye şerhi tahkik edilmiştir. Her ne kadar Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289) ve Abdurrahman el-Câmî (ö.h. 898/m.1492) el-Kâfiye'nin en meşhur şârihlerinden olsa da, el-Hindî kendisinden sonra gelen âlimlere önder olmuş ve “el-Hindî şöyle dedi”, “el-Hindî şöyle zikretti”, “el-Hindî şu görüşü savundu” şeklinde kendisine çokça atıfta bulunulmuştur.

el-Muâfiye'nin tahkikinin yapıldığı bu çalışmada aşağıdaki aşamalar takip edilmiştir:

* Tahkikte üç nüshaya dayanılmış; nüshalar arasındaki farklar tespit edilmiş; ayet, hadis, şiir ve emsâlin tahriri yapılmış; önemli şahıslar hakkında bilgi verilmiş; şârihin izlediği yöntem uygun ve faydalı görülen birtakım açıklamalar yapılmıştır.

* Çalışmanın başlangıcında araştırmanın konusu ve yönteminde kısaca bahsedilmiş; nüsha tercihi, dipnotlar, hâşiye ve şerh arasındaki fark, Arap ve oryantalist muhakkiklerin yöntemi gibi çalışmayı açıklayıcı noktalara değinilmiştir.

* *Birinci bölümde* nahiv ilminin doğuşu, gelişimi, bu ilmin Arapçaya hâs oluşu ve benzeri konulardan bahsedilmiştir.

* *İkinci bölümde* İbn Hâcib ve el-Kâfiye adlı eseri ile şârih el-Hindî ve el-Muâfiye adlı eseri hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Aynı şekilde el-Hindî'nin şerhinde kullandığı yöntem açıklanmış; delil olarak Kur'ân, hadis, şiir ve emsâle dayanmasına ve nahvî görüşlerine de değinilmiştir.

* *Üçüncü bölümde* ise el-Muâfiye adlı eserin edisyon kritiğine yer verilmiştir.

Bu çalışma el-Hindî'nin engin bir bilgi birikimine sahip olduğunu göstermiştir. Nitekim el-Hindî, nahvî meselelerdeki yetkinliğinin yanı sıra; kıraat, mantık, kelâm ve sarf ilimlerine vukûfiyeti ile de göze çarpmaktadır.

Çalışmanın nihayetinde ilgililere şu tavsiyelerde bulunulabilir:

1- İster tahkik ister telif olsun Kur'ân-ı Kerîm'e hizmet için lügat, nahiv, sarf ve belâgat alanında çalışmalar yapılmalıdır.

2- El yazmalarını, bulunduğu tozlu raflardan çıkarıp üniversite kütüphanelerinin raflarına terketmek yerine; tahkiki, basımı ve bunları pek çok araştırmacıya ulaştırmak için çaba sarf edilmelidir. Fakat bütün bu çalışmalar ticari maksatlardan uzak olmalı ki kolayca matbaa ile buluşup okuyucuya ulaşabilsin.

3- İlmi mirasa yönelik çabaları tek çatı altında toplamak adına tahkikle ilgilenen ilmi merkez ve yayınevleri arasında kazanca dayalı olmayan bir koordinasyon olmalıdır.

4- Her İslam devletinde ilmi eserlerin bir nüshasını araştırmacılara sunan ilmi kütüphaneler inşa edilmediler. Böylece daha önceden tahkik edilmiş bir yazma eserin tekrar tahkik edilmesinin önüne geçilmiş olacaktır.

KAYNAKÇA

Abbâs bin Ali Musevî, *Nüzhetü'l-Celîs ve Münyetü'l-Edîb el-Enîs*, Mısır, h. 1293, (I-II).

Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 15. Baskı, Dâru'l-Me'ârif.

el-Abbâsî, Abdürrahîm b. Abirrahmân b. Ahmed, *Meâhidü't-Tensîs Şerhu Şevâhidi't-Telhîs*, y.y., t.y.

Abdülganî ed-Dakr, *Mu'cemu'l-Kavâidi'l-Arabiyye*, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1995.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî (ö.h. 241/m.855); *Müsnedu el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaut, Adil Mürşid vd., işr. Abdullah b. Abdi'l-Muhsin et-Türkî, 1. Baskı, Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

el-Âmidî, el-Hasen b. Bişr (ö.h. 371/m.981), *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif fi Esmâi's-Şu'arâ*, thk. Dr. , Beyrut: Dâru'l-Cîl, t.y.

el-Bağdadî, Abdulkâhir b. Ömer b. Bâyezîd (ö.h. 1093/m.1682), *Hızanetü'l-Edeb ve Lubbu Libâb Lisani'l-Arab*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, (I-XIII).

el-Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa Ebubekir (ö.h. 458/m.1066), *Sünenü'l-Beyhakî*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mekke: Mektebetu Dâri'l-Bâz, 1994, (I-X).

_____ *ed-De'avâtu'l-Kebîr*, thk. Bedir b. Abdullah el-Bedir, Beyrut: Dâru Ğiras, 1998.

Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim Ebû Abdullah (ö.h. 256/m.870), *Sahîhu'l-Buhârî (el-Câmi' el-Müsned es-Sahîh el-Muhtasar min Umuri Rasûlullah ve Sünenihi ve Eyyâmihi)*, terkim. Fuâd Abdulbâkî, Beyrut: Dâru'l-Marife, t.y.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî (ö.h. 255/m.869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Mısır, y.y., 1367-1369, (I-IV).

_____ *el-Hayavân*, Mısır, y.y., 1323-1324, (I-II); Mısır, y.y., 1364, (I-VII).

el-Cevherî, Şemsüddin Muhammed b. Abdulmunim b. Muhammed el-Kahirî eş-Şâfî, *Şerhu Şuzuri'z-Zeheb fi Marifeti Kelami'l-Arab*, thk. Nevvaf b. Cuzâ' el-Hârisî, Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî (İslam Üniversitesi), 1. Baskı, 1423/2004.

el-Cürcânî, Ebûbekir Abdulkâhir b. Abdurrahman b. Muhammed (ö.h. 471/m.1078-79), *Delâilu'l-İcâz*, thk. Muhammed et-Tancî, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1. Baskı, 1995.

ed-Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (ö.h. 385/m.995), *Sünenü'l-Dârekutnî bi Zeylihi't-Taliki'l-Mugnî ala Dârekutnî*, thk. Şuayb el-Arnaut; Hasan Abdulmunim Şelbî; Abdullatif Hırzullah ve Ahmed Berhum, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993.

ed-Dimeşkî, Muhammed Cemâlüddin el-Kâsımî (ö.h. 1332/m.1914), *Mehâsinu't-Te'vil*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, y.y., t.y.

Dîvânu Cerîr b. Atiyye.

Dîvânu Hâtim et-Tâî.

Dîvânu İmrûu'l-Kays.

Dîvânu K'ab b. Mâlik (r.a).

Dîvânu Lebîd b. el-Ebras.

Dîvânu'l-A'şâ.

Dîvânu'l-Aglebi'l-Aclî.

Dîvânu'l-İmâm eş-Şâfî.

Dîvânu'n-Nabiğati'z-Zübyânî.

Diyâb, Muhammed, *Âdâbu'l-Luga (Tarîhu Âdabi'l-Lugati'l-Arabiyye)*, Mısır, 1318/1900.

- Ebû Bekr Abdu'rrezzâk b. Hemmâm es-Sa'nânî, *Musannefu Abdi'rrezzâk*, thk. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî, 2. Baskı, Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1403.
- Ebu Muhammed, Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleymân El-Yâfi'î el-Yemenî el-Mekkî, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân*, thk. Halîl el-Mansûr, 1988.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî (ö.h. 307/m.919), *Müsnedu Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selim Esed, 1. Baskı, Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404/1984.
- Ebû'l-Fellâh, Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed b. el-İmad el-Ukberî el-Hanbelî, *Şezeratu'z-Zeheb fî Ahbâr min Zeheb*, thk. Abdulkadir el-Arnaut ve Mahmud el-Arnaut, Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, 1995.
- Ebû'l-Hasan, Ali b. İsmail b. Seyyide el-Mursî, *el-Muhkem ve'l-Muhîti'l-Azam*, thk. Abdulhamîd Hendâvî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedi (ö.h. 764/m.1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Hellmut Ritter, 2. Baskı, Beyrut: İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 2000.
- el-Enbârî, Ebû'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed b. Ebû Saîd (ö.h. 577/m.1181), *el-İnsâf fî Mesâili'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1996.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö.h. 370/m.980), *Tehzibu'l-Luga*, Kahire: Dâru'l-Mısriyye, t.y.
- el-Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub (ö.h. 817/m.1415), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, 2002.
- el-Galayînî, Mustafâ b. Muhammed Selîm b. Muhyiddîn b. Mustafâ (ö.h. 1885/m.1944), *Camiu'd-Durûsi'l-Arabiyye*, Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 1999.

Hâcî Halîfe, Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebî (ö.h. 1067/m.1657), *Keşfu'z-Zunûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Funun*, İstanbul, y.y., 1360/1941, (I-II).

el-Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerrî (ö.h. 327/m.939), *İ'tilalü'l-Kulûb*, Mısır: Mektebetu'n-Nezâr Mustafa el-Bâz, 1420/2000.

Hatîb el-Bâğdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö.h. 463/m.1071), *Târîhu Bağdâd*, Mısır, y.y., 1349, (I-XIV).

İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdurrahman el-Ukeylî el-Mısırî el-Hemedânî (ö.h. 769/m.1367), *Şerhu İbn Akîl ala Elfiye İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire: Dâru't-Turâs, 1400/1980.

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bâğdâdî (ö.h. 392/m.1002), *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1998.

_____ *Sirru Sinâ'ati'l-İrab*, thk. Hasan Hendâvî, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 1985.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî (ö.h.321/m.933), *Cemharatu'l-Luga*, Haydarâbâd, y.y., 1344-1351, (I-IV).

İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö.h. 852/m.1449), *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidi'l-mesânidi's-semâniye*, thk. Sa'd b. Nâsır b. Abdi'l-Azîz eş-Şeserî vd., t.y.

_____ *Fethu'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379.

_____ *Lisânu'l-Mîzân*, thk. Dâiratü'l-Marife en-Nizamiyye- el-Hind, Beyrut: Müessesetü'l-Alemi li'l-Matbûât, 3. Baskı, 1406/1986.

_____ *Tehzibu't-Tehzib*, Haydarâbad, y.y., 1325-1327, (I-XII).

_____ *Kitâbu's-Sina'ateyn el-Kitabe ve's-Ş'ir*, thk. Ali Muhammed el-Bicavî- Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y.

- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân (ö.h. 681/m.1282), *Vefeyâtu'l-a'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî (ö.h.761/m.1360), *Muğni'l-Lebib 'an Kütübi'l-E'arîb*, thk. Mâzin el-Mübarek ve Muhammed Ali Hamdullah, 6. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1985.
- _____ *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, y.y., 11. Baskı, h. 1383.
- _____ *Evdahu'l-Mesâlik ila Elfiyeti İbn Mâlik*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 5. Baskı, 1979.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö.h. 276/m.889), *eş-Şiir ve's-Şu'arâ'*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Mearif, 2. Baskı, 1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö.h. 273/m.887), *Sünen İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr el-Afrîkî el-Mısırî (ö.h. 711/m.1311), *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1. Baskı, t.y.
- İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakub İshâk b. Muhammed b. İshak (ö.h. 385/m.995), *el-Fihrist*, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1398/1978.
- İbn Serrâc, Ebu Bekir Muhammed b. es-Serî b. Sehl en-Nahvî el-Bağdâdî (ö. 316/929), *el-Usûl fi'n-Nahv*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Baskı, 1988.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl en-Nahvî el-Lugavî el-Endelüsî (ö.h. 458/m.1066), *el-Muhassas*, thk. Halil İbrahim Cefal, 1. Baskı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabi, 1417/1996.

- İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf (ö.h. 833/m.1429); *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâ', el-Matbaatu't-Ticâriyyetu'l-Kübrâ (tsv. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye).
- İbn Ya'îş, Ebû'l-Beka Muvaffakuddîn b. Ya'îş b. Ali el-Mûsulî (ö.h. 643/m.1245), *Şerhu'l-Mufassal*, thk. İymil Bedi Yakub, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö.h. 544/m.1149), *Meşâriku'l-Envâr 'alâ Sihâhi'l-Âsâr*, el-Mektebetu'l-Atîka ve Dâru't-Türâs, t.y.
- el-Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Şihabüddîn Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, thk. Yusuf Ali Tavîl, Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, 1987.
- el-Kazvînî, Celalüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Sadettin b. Ömer (ö.h. 739/m.1338), *el-Îzâh fi Ulûmi'l-Belâga*, Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 4. Baskı, 1998.
- el-Kefevî, Ebû'l-Beka Eyyüb b. Musa el-Hüseynî (ö.h. 1095/m.1684), *el-Külliyât*, thk. Adnan Derviş- Muhammed el-Mısrî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998.
- el-Kıftî, Ebu'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yusuf b. İbrahim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî (ö.h. 646/m.1248), *İnbâhu'r-Ruvvât ala Enbahi'n-Nuhât*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye, 1369-1374, (I-III).
- el-Kureşî, Abdulkâdir b. Muhammed (ö.h. 775/m.1373), *el-Cevâhirü'l-Mudıyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Haydarâbâd, 1332, (I-II).
- el-Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şakir b. Ahmed ed-Dârânî ed-Dımeşkî (ö.h. 764/m.1363), *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1974.
- Molla Câmî, Abdurrahman-ı Câmî (ö.h. 898/m.1492) *el-Fevâidu'd-Dıyaiyye ala Kâfiyeti İbn Hâcib*, İstanbul: Dâru'ş-Şifâ, 2015.
- el-Muradî, İbn Kâsım, *el-Cenâ'd-Dânî fi Hurufi'l-Meânî*, y.y., t.y.

- el-Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd (ö.h. 286/m.900), *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdulhâlik Azîme, el-Vikâf el-Mısriyye.
- _____ *el-Kâmil fi'l-Luga ve'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî, 3. Baskı, 1417/1997.
- Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye (Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye Yayınlarından), *Buhûs ve Dirâsât fi'l-Lehcâti'l-Arabiyye*, Kahire, y.y., 1999.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (ö.h. 261/m.875), *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabi, t.y.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (ö.h. 303/m.915), *Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle*, thk. Fâruk Hamâde, Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- en-Nîsâbûrî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecmeu'l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Beyrut: Dâru'l-Marife, t.y, (I-II).
- Sabbân, Ebû'l-İrfân Muhammed b. Ali el-Mısırî (ö.h. 1206/m.1792), *Hâşiyetu's-Sabbân ala Şerhi'l-Üşmûnî'l-Elfiye İbn Mâlik*, y.y., t.y.
- es-Sâyig, Muhammed b. Hasan, *el-Lemha fi Şerhi'l-Mulha*, thk. İbrahim b. Sâlim es-Sâidî, Medine: İmadetü'l-Bahs el-İlmî (İslam Üniversitesi), 1. Baskı, 1424/2004.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî (ö.h. 626/m.1229), *Miftâhu'l-Ulûm*, thk., Naîm Zerzûr.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebû'l-Hasen, Ebû'l-Hüseyn) Sîbeveyh Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö.h. 180/m.796), *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Harûn, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 5. Baskı, 1430/2009.
- es-Sicistânî, Süleyman b. el-Eş'as Ebû Davud el-Ezdî (ö.h. 257/m.889), *Sünen Ebi Davud*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.

es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö.h. 911/m.1505), *el-Müzhir fi Ulûmi'l-Luga ve Envâiha*, thk. Fuâd Ali Mansûr, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

_____ *Bugyetu'l-Vu'ât fi Tabakati'l-Lugaviyyin ve'n-Nuhât*, Mısır, y.y., h. 1326.

_____ *Husnu'l-Muhâdara fi Ahbâri Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, y.y., h. 1299, (I-II).

et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö.h. 360/m.971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdilmecîd es-Selefi, 2. Baskı, Mevsil: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1404/1983.

et-Tâlakânî, Ebû'l-Kâsım İsmail b. Abbâd, *el-Muhit fi'l-Luga*, thk. Muhammed Hasan Al-i Yâsin, Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1994, (I-XI).

Taşköprizâde (ö.h. 968/m.1561), *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbahu's-Siyâde*, Haydar Âbâd, 1329, (I-II).

et-Tilimsânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endülisi'r-Ratib*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdir, h. 1388.

el-Ukberi, Ebû'l-Beka Muhibbuddin Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah (ö.h. 616/m.1219), *el-Lübâb fi İleli'l-Bina ve'l-İrâb*, thk. Gazi Muhtar Talîmât, Dimeşk: 1. baskı, 1995.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (ö.h. 626/m.1229), *Mu'cemu'l-Udebâ*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.

ez-Zebîdî, Muhammed b. Hasan Ebûbekir, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y.

ez-Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-Zebîdî el-Bilgrâmî el-Hüseynî (ö.h. 1205/m.1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Mısır, y.y., 1306-1307, (I-X).

ez-Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk el-Bağdâdî en-Nihâvendî (ö.h. 337/m.949), *el-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mübârek, Dımeşk: Dâru'l-Fıkr, 2. Baskı, 1405/1985.

_____ *el-Emâlî fî'l-Müşkilati'l-Kur'âniyye ve'l-Hikemi ve'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye*, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö.h. 748/m.1348), *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, Mısır, h. 1325, (I-III).

_____ *Tezkiratu'l-Huffâz*, Haydarâbad, y.y., 1333-1334, (I-IV).

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, (ö.h.538/m.1144), *el-Mufasssal fî San'ati'l-İ'rab*, thk. Fahr Salih Kadâre, Ürdün: Dâru Ammâr, t.y.

_____ *Esâsu'l-Belâga*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

EKLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
eI-MUÂFİYE Fİ ŞERHİ'L-KÂFİYE ADLI ESERİN EDİSYON KRİTİĞİ

